

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η εξέλιξη της έντεχνης ρητορικής

Ἡ ῥητορική του Αριστοτέλη, ένα από τα βασικά σωζόμενα ρητορικά εγχειρίδια του 4ου αι. π.Χ.¹, εκκινεί από τη διαπίστωση μιας αναλογικής σχέσης ανάμεσα στη ρητορική και τη διαλεκτική (1354a 1-4): ἡ ῥητορική ἐστὶν ἀντίστροφος τῇ διαλεκτικῇ· ἀμφοτέραι γὰρ περὶ τοιούτων τινῶν εἰσὶν ἃ κοινὰ τρόπον τινὰ ἀπάντων ἐστὶ γνωρίζειν καὶ οὐδεμιᾶς ἐπιστήμης ἀφωρισμένης· διὸ καὶ πάντες τρόπον τινὰ μετέχουσιν ἀμφοῖν. Ἡ ἔννοια ἀντίστροφος, κατ' ἀναλογία τῆς σχέσεως στροφῆς καὶ ἀντιστροφῆς στὴν ορχηστική κίνηση τοῦ χοροῦ, δηλώνει ὅτι τόσο ἡ διαλεκτική, ὡς μέθοδος εξέτασης τῆς φύσης τῶν πραγμάτων, ὅσο καὶ ἡ ρητορική, ὡς μέθοδος αποτελεσματικῆς χρήσης τοῦ λόγου, δὲν αποτελοῦν ἀνεξάρτητα γνωστικά αντικείμενα οὔτε ἀναγκαστικά ἐξειδικευμένη γνώση μιᾶς συγκεκριμένης ἐπιστήμης· εἶναι δύο μεθοδολογίες, οἱ ὁποῖες ἐνυπάρχουν στὴν κοινὴ γνώση τῶν ἀνθρώπων, σε μικρότερο ἢ μεγαλύτερο βαθμό². Ὁ σύγχρονος τοῦ Αριστοτέλη Ἰσοκράτης υμνεῖ στὸν Παναηγυρικό 48-49 τὸν λόγον, ἐνδιάθετο καὶ προφορικό, ὡς τὴν βασικὴν εἰδοποιὴν διαφορὰ μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ ζώων. Οἱ έντεχνοι ρητορικοὶ λόγοι συνιστοῦν ἓνα βῆμα παραπάνω, ἐπειδὴ δὲν χαρακτηρίζουν ὅλους τοὺς ἀν-

---

1. Το ἄλλο εἶναι ἡ ῥητορική πρὸς Ἀλέξανδρον που παραδίδεται στὸ ἀριστοτελικὸ corpus καὶ προσγράφεται με ἀρκετὴ πιθανότητα στὸν ῥήτορα καὶ ἱστορικό τοῦ 4ου αι. π.Χ. Ἀναξιμένη τον Λαμψακηνό. Βλ. Kennedy, *Persuasion* 12.

2. ΓΙΑ τὴν ἐρμηνεία τοῦ χωρίου βλ. E. M. Cope - J. E. Sandys, *The "Rhetoric" of Aristotle, with a Commentary*, I, Cambridge 1877 (ἀνατ. Hildesheim 1970), 1-5· W. M. A. Grimaldi, *Aristotle, Rhetoric I. A Commentary*, New York 1980, 1-6· G. A. Kennedy, *Aristotle on Rhetoric. A Theory of Civic Discourse*, New York/Oxford 1991, 25-29· J. Brunschwig, «Rhétorique et Dialectique, Rhétorique et Topiques», στο: D. J. Furley - A. Nehamas (επιμ.), *Aristotle's Rhetoric. Philosophical Essays*, Princeton 1994, 57-96, ἰδ. 58 κ.ε. (με μικρὲς ἀλλαγές ὡς «Aristotle's Rhetoric as a "Counterpart" to Dialectic», στο: A. Oksenberg Rorty [επιμ.], *Essays on Aristotle's Rhetoric*, Berkeley 1996, 34-55) καὶ πρόσφατα Rapp, *Rhetorik* I 265-273, II 19-27.

θρώπους αλλά μόνο τους πεπαιδευμένους: τῶν δὲ λόγων τῶν καλῶς καὶ τεχνικῶς ἐχόντων οὐ μετὸν τοῖς φαύλοις, ἀλλὰ ψυχῆς εὖ φρονούσης ἔργον ὄντας. Ο Ἰσοκράτης απεικονίζει, με επίκεντρο τον λόγο, ένα σχῆμα πολιτισμικής εξέλιξης από μια πρωτόγονη κατάσταση σε μια ανθρώπων πολιτεία, η οποία κορυφώνεται στο εὖ φρονεῖν και το εὖ λέγειν, ως κύρια γνωρίσματα του πεπαιδευμένου ανθρώπου³.

Ἦδη στον Ὅμηρο γίνεται αναφορά στη φυσική ευγλωττία, στην εντύπωση που προξενούσε στο ακροατήριο αλλά και στην κοινωνική αναγνώριση αυτού που χειριζόταν καλά τον λόγο. Το φυσικό χάρισμα του να ομιλεί κανείς ωραία θεωρήθηκε αρετή. Στην *Ἰλιάδα* η φράση μύθων τε ῥητῆρ' ἔμμεναι πρηκτῆρὰ τε ἔργων (I 443) αποτυπώνει το ιδανικό της σύνδεσης λόγων και έργων. Η σύγκριση ανάμεσα στη ρητορική ικανότητα του Μενελάου και του Οδυσσέα (Γ 212-224), όπου ο Μενέλαος παρουσιάζεται βραχύλογος σε αντίθεση με τον χειμαρρώδη Οδυσσέα και τον όμοιο με χειμερινές νιφάδες λόγο του, είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Ως δείγματα ρητορικής ευγλωττίας καταγράφονται και οι τρεις λόγοι που απευθύνονται στον Αχιλλέα με σκοπό την επιστροφή του

3. Πρβ. Νικοκλ. 5-9, ιδ. 8: καὶ ῥητορικοὺς μὲν καλοῦμεν τοὺς ἐν τῷ πλήθει λέγειν δυναμένους, εὐβούλους δὲ νομίζομεν, οἵτινες ἂν αὐτοὶ πρὸς αὐτοὺς ἄριστα περὶ τῶν πραγμάτων διαλεχθῶσιν. Επιτυχημένος είναι ο χαρακτηρισμός του Steidle, «Redekunst» 277: «λόγος Schöpfer der Kultur». Στον Ἰσοκράτη ισχύει η θετική, γραμμική πολιτισμική εξέλιξη του ανθρώπινου γένους, με βάση τον λόγο. Για τον “ύμνο στον λόγο” βλ. Eucken, *Isokrates* 252-254· του ίδιου, «Konzept» 38-39· G. Üding, *Klassische Rhetorik*, München 1995, 22-23· Walter, «Common Sense» 434-440. Η Haskins, *Logos* 87-95 τονίζει ορθά τον ηγεμονικό ρόλο του λόγου στη σύλληψη και την εφαρμογή των σκέψεων ενός ανθρώπου· βλ. σ. 129: «The Hymn to Logos furnishes a characteristic invitation to rhetoric as a constitutive discourse of culture and politics». Για τον “ηγεμονικό” ρόλο του λόγου στον Ἰσοκράτη, εν αντιθέσει προς τον “δυναστικό” των σοφιστών, βλ. επίσης J. Poulakos, «Rhetoric and Civic Education: From the Sophists to Isocrates», στο: Poulakos-Depew, *Isocrates* 69-83, ιδ. 78 κ.ε. Για τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στον Ἰσοκράτη και τον μύθο του πλατωνικού *Πρωταγόρα* (320c-322d) βλ. Poulakos, *Speaking* 9-25.

4. Πρβ. Kennedy, *Rhetoric* 13-14 (= *Ρητορική* 24-26). Για τη ζωνρή επιστημονική συζήτηση αναφορικά με τη σχέση Ομήρου και ρητορικής βλ. Ν. Π. Μπεζαντάκος, *Η ρητορική της ομηρικής μάχης*, Αθήνα 1996, 25-33. Παρακινδυνευμένο είναι το εγχείρημα του P. Toohey, «Epic and Rhetoric», στο: I. Worthington (επιμ.), *Persuasion: Greek Rhetoric in Action*, London/New York 1994, 153-175 να συνδέσει τους ομηρικούς ρητορικούς λόγους με τη μετέπειτα ρητορική θεωρία.

5. Βλ. F. Solmsen, «The Gift of Speech in Homer and Hesiod», *TAPhA* 85 (1984) 1-15· J. Walker, *Rhetoric and Poetics in Antiquity*, Oxford 2000, 4-7.

στη μάχη (I 225 κ.ε.)⁴. Στον Ησίοδο η Πειθώ, ως θεότητα, είναι κόρη του

Ωκεανού (Θεογ. 349· πρβ. Ἔργα 73), ενώ στην αρχή της Θεογονίας το χάρισμα του ωραίου λόγου εμφανίζεται ως υπέροχο δῶρο των Μουσών (81-84): ὄν τινα τιμήσουσι Διὸς κοῦραι μέγαλοιο / γεινόμενόν τ' ἐσίδωσι διοτρεφέων βασιλῆων, / τῷ μὲν ἐπὶ γλώσση γλυκερὴν χεῖουσιν ἔέρσην, / τοῦ δ' ἔπε' ἐκ στόματος ῥεῖ μελίχρα⁵.

Η κρίσιμη καμπή στην ιστορική εξέλιξη της ρητορικής είναι η μετάβασή της από το φυσικό τάλαντο και την πρακτική ρητορεία στη συστηματική τέχνη, η οποία περιλαμβάνει θεωρία και άσκηση, διδασκαλία και καλλιέργεια των ρητορικών τεχνικών και μεθόδων. Επιστημονικώς τεκμηριωμένα όρια γι' αυτή τη μετάβαση δεν υπάρχουν λόγω ελλειπών μαρτυριών· η σημερινή έρευνα είναι πολύ πιο διστακτική στην υιοθέτηση πληροφοριών οι οποίες προέρχονται, κατά κύριο λόγο, από μεταγενέστερες θεωρητικές συζητήσεις του 4ου αι. π.Χ.⁶ Αντιφατικές αρχαίες μαρτυρίες σχετικά με τις θέσεις του Αριστοτέλη, αναφέρουν τον Εμπεδοκλή από τον Ακράγαντα⁷ αλλά και τους Σικελούς Κόρακα και Τισία⁸ ως ευρετές της ρητορικής. Παρόλο που ο Εμπεδοκλής πρέπει να ήταν δεινός ρήτορας, ο ρόλος του μεγαλοποιήθηκε στην αρχαιότητα, επειδή υπήρξε δάσκαλος του Γοργία και ήταν φυσικό να αποδώσουν σ' αυτόν τη νέα τέχνη. Το ποιητικό και φιλοσοφικό του ύφος ενίσχυε την προσπάθεια αναζήτησης μιας φιλοσοφικής καταγωγής της ρητορικής⁹. Αλλά ο Συρακούσιος Κόραξ και ο μαθητής του Τισίας φέρονται να συνέταξαν πρώτοι εγχειρίδιο ρητορικής τέχνης¹⁰. Τι ακριβώς περιελάμβανε δεν είναι βέβαιο· πιθανότατα δεν επρόκειτο για συστηματικό εγχειρίδιο, όπως αυτά του 4ου αι., αλλά κυρίως για υποδείγματα λόγων σε

6. Βλ. για το θέμα τη χρήσιμη στις ενστάσεις της ανάλυση του Schiappa, *Theory* 3-82.

7. Βλ. απ. 39,1 Gigon = 65A Rose = Διογ. Λαέρτ. 8,57· απ. 39,2 Gigon = 65B Rose = Διογ. Λαέρτ. 9,25· απ. 39,3 Gigon = 65C Rose = Σέξτος Εμπ. *Πρὸς Μαθ.* 7,6.

8. Βλ. απ. 125 Gigon = 137 Rose = Cic. *Brut.* 46· πρβ. Quint. 3,1,8.

9. Βλ. Rapp, *Rhetorik* I 208.

10. Βλ. Πλάτ. *Φαῖδρ.* 273c· Αριστ. *Ῥητορ.* 1402a 18· Σοφ. Ἔλεγχ. 183b 28-31· Cic. *Brutus* 46.

11. Βλ. Kennedy, *Persuasion* 58-61· Eisenhut, *Rhetorik* 11-12· Usher, *Greek Oratory* 3. Πρβ., ωστόσο, και τις ενστάσεις γι' αυτή την πρόμη καθιέρωση της ρητορικής ως τέχνης των: A. T. Cole, *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*, Baltimore/London 1991· Schiappa, *Theory* 34-45· A. Ford, «Sophists without Rhetoric: The Arts of Speech in Fifth-Century Athens», στο: Y. L. Too (επιμ.), *Education in Greek and Roman Antiquity*, Leiden 2001, 85-109.

ποικίλες δικανικές περιπτώσεις. Αυτό δεν είναι περίεργο, δεδομένου ότι

η πτώση της τυραννίδας στις Συρακούσες το 467 π.Χ. συνοδεύτηκε από αρκετές δίκες, στις οποίες άρχισε να αναδεικνύεται η σημασία της νέας τέχνης¹¹. Το κύριο ενδιαφέρον εντοπίζεται στη διδασκαλία του εικότος, του εϋλογου, του πιθανού. Αλλά η εστίαση στον κεντρικό ρόλο των επιχειρημάτων *ἐκ τοῦ εἰκότος* στην πρώιμη ρητορική επιβάλλει μια προσεκτική προσέγγιση, επειδή πηγή των πληροφοριών μας είναι κυρίως αντιπάλοι της ρητορικής, όπως ο Πλάτων¹². Η χρήση τέτοιων επιχειρημάτων είναι αδιαμφισβήτητη, αλλά η σημασία τους διογκώθηκε, για να στηριχθεί η κριτική ότι αυτό που αποκλειστικά απασχολούσε τον ρήτορα ήταν το εἰκός, το πιθανό, όχι απαραίτητα το αληθινό¹³. Εδώ καταγράφηκαν και τα σπέρματα εκείνης της σοφιστικής επιχειρηματολογίας για την οποία ο ρήτορας συχνά έδινε την εντύπωση ενός μη ακέραιου ανθρώπου. Η παράδοση για τη δικαστική διαμάχη μεταξύ του Κόρακα και του Τισία σχετικά με τη μη πληρωμή του δασκάλου από τον μαθητή, η οποία οδήγησε τελικά σε αποπομπή τους από το δικαστήριο, ενισχύει αυτόν ακριβώς τον προβληματισμό¹⁴.

Πρωταγωνιστές στη διάδοση της ρητορικής υπήρξαν οι σοφιστές, στους οποίους, ανεξάρτητα από τα συγκεκριμένα ενδιαφέροντα του κα-

12. Βλ. Gagarin, «Probability» 46-68 (= «Εἰκός» 31-62).

13. Ο Πλάτων μας προσφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τεχνικής σε σχέση με την πρώιμη σικελική ρητορική (Φαῖδρος 273b-c· πρβ. Αριστ. Ρητορ. 1402a 17-20). Η υπόθεση είναι η ακόλουθη: «Ένας αδύνατος (ἀσθενής) αλλά θαρραλέος (ἀνδρικός) άνδρας κτύπησε έναν δυνατό (ἰσχυρόν) αλλά δειλό (δειλόν) και τον έκλεψε. Εμφανίζονται και οι δύο στο δικαστήριο. Κανένας δεν πρέπει να πει την αλήθεια. Αλλά ο μεν δειλός πρέπει να υποστηρίξει ότι ο θαρραλέος είχε συνεργάτες, για να μη παραδεχθεί τη δειλία του, ο δε θαρραλέος θα αρνηθεί κάτι τέτοιο και θα υποστηρίξει ότι, έτσι αδύνατος όπως είναι, δεν είναι δυνατό να έχει διαπράξει το αδίκημα». Στο παράδειγμα οι διάδικοι επιχειρηματολογούν με βάση όχι τα πραγματικά γεγονότα, αλλά το «πιθανό» της μιας ή της άλλης περίπτωσης. Βλ. Gagarin, «Probability» 50-52 (= «Εἰκός» 37-39).

14. Σέξτος Εμπ. Πρὸς Μαθ. 2,96-99· Σώπατρος Υπόμν. εἰς Ἐρμογ. 5,6-7 Walz.

15. Ο Πρωταγόρας έφερε στο προσκήνιο τη θέση τὸν ἤττω λόγον κρείττω ποιεῖν (Αριστ. Ρητορ. 1402a 24) και καθιέρωσε τη διαλεκτική μέθοδο, ο Πρόδικος έστρεψε την προσοχή του στα συνώνυμα και τη διαφοροποίηση των εννοιών, αλλά και στις τεχνικές της πειθούς (Πλάτ. Πρωταγ. 337a-c· Εϋθύδ. 277e· Αριστ. Τοπ. 112b 21-26· Ρητορ. 1415b 15-17), ενώ ο Ιππίας στην τεχνική της απομνημόνευσης και την επιθυμία για επίδειξη (Ξενοφ. Συμπ. 4,62· Ἀπομν. 4,4,6-7· Φιλόστρ. Βίοι Σοφ. 495 K.).

16. Για την πολιτική διάσταση στην εξέλιξη της ρητορικής βλ. Rapp, *Rhetorik* I 197-204.

θενός, εμφανίζεται ως κεντρικό σημείο διδασκαλίας η προσήλωση σε θέ-

ματα γλώσσας¹⁵. Η διδασκαλία της ρητορικής είναι απαραίτητη στην προετοιμασία του Αθηναίου πολίτη για την ενεργό συμμετοχή στα κοινά¹⁶. Αυτό επαγγέλλεται ο Πρωταγόρας στο πλαίσιο της πολιτικής τέχνης (Πλάτων *Πρωταγ.* 318e-319a): τὸ δὲ μάθημά ἐστιν εὐβουλία περὶ τῶν οἰκείων, ὅπως ἂν ἄριστα τὴν αὐτοῦ οἰκίαν διοικοῖ, καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως, ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν. Ἀλλὰ στην ιστορία της αρχαίας ρητορικής ο κατ' ἐξοχὴν ῥήτορας εἶναι ο Γοργίας. Πρώτος στράφηκε προς τον επιδεικτικό λόγο, στη ρητορική επίδειξη, σε ιδιωτική ή δημόσια τελετή. Ο Γοργίας από τους Λεοντίνους της Σικελίας επισκέπτεται, ως πρεσβευτής της πόλης του μαζί με τον Τισία, την Αθήνα (427 π.Χ.), για να ζητήσει βοήθεια εναντίον των Συρακουσίων. Σύμφωνα με τον Διόδωρο (12,53,3) η εμφάνισή του μπροστά στο αθηναϊκό κοινό προξένησε μεγάλη εντύπωση: καὶ τῶ ξενίζοντι τῆς λέξεως ἐξέπληξε τοὺς Ἀθηναίους ὄντας εὐφυεῖς καὶ φιλολόγους. Ο σοφιστής έγινε διάσημος για τη φροντισμένη αισθητική του λόγου και την επίδρασή του στην πρόκληση παθῶν. Ο Γοργίας με τη ρητορική επίδειξη έθετε τη δύναμη του λόγου στο επίκεντρο της διδασκαλίας του. Ο λόγος είναι *δυνάστης μέγας* (82 B11,8 D.-K.). Το κεκοσμημένο ύφος με τα περίφημα *Γοργίεια σχήματα*¹⁷ (Διον. Αλικ. *Δημοσθ.* 4, σ. 135,19-20

17. Επιφυλάξεις, ωστόσο, για τον όρο διατύπωσε πρόσφατα η M.-P. Noël, «Gorgias et l'«Invention» des ΓΟΡΓΙΕΙΑ ΣΧΗΜΑΤΑ», REG 112 (1999) 193-211, η οποία επισημαίνει τον ρόλο των Αττικιστών, κυρίως του Διονυσίου Αλικαρνασσεά, στην ταύτιση αυτών των σχημάτων με τον Γοργία.

18. Ας επισημάνουμε τα *Γοργίεια σχήματα* σε ένα χωρίο από το *Ἐλένης ἐγκώμιον* του Γοργία (82 B11,19 D.-K.): οὐχ ὡς ἀμάρτημα μεμπτέον, ἀλλ' ὡς ἀτύχημα νομιστέον. Εδώ παρατηρείται *ἀντίθεσις* (οὐχ ... ἀλλά), *πάρισον* ή *ἰσόκωλον* (ἴσος αριθμός λέξεων, ἴδια συντακτική δομή) και *παρομοιώσις* ή *παρόμοιον* (παρόμοιο ακουστικό αποτέλεσμα με ομοιοτέλετο μεμπτέον, νομιστέον και παρήχηση του τ και του μ).

19. Πρβ. Norden, *Kunstprosa* 30: «Er (sc. Gorgias) war der erste kunstmäßige Prosaschriftsteller, der in vollbewußter Absicht den poetischen Ausdruck in die Prosa hinübergeleitet hat, ein Vorgehen, dessen durchgreifende und weitgehende Konsequenzen wir später durch die Jahrhunderte werden zu verfolgen haben». Πρβ. Denniston, *Prose Style* 10-12.

20. Βλ. K. Dover, *Aristophanes Clouds*, Oxford 1968, 237: «ἐγκώμιον and ἐγκωμιάζειν are freely used in the fourth century of formal praise in prose or verse, but in fifth-century usage ἐγκώμιον is especially a poem celebrating someone's victory». Βλ. Πίνδ. *Ὀλύμπ.* 2,47· 10,77· 13,29· *Πύθ.* 10,53· *Νέμ.* 1,7· *Ἡσίοδ.* *Ἔργα* 344· *Αριστοφ.* *Νεφ.* 1205· *Πλάτ.* *Λύσ.* 205d-e. Για την προέλευση της λέξεως ἐγκώμιον επικρατούσαν δύο απόψεις στην αρχαιότητα, όπως και με τη λέξη *κωμωδία*: είτε

Γοργιεύς ρήμασιν), όπου εναλλάσσονται παράλληλα κώλα με αντίθεσεις, πάρισα και παρομοιώσεις, αποβλέπει στον εντυπωσιασμό του ακροατή¹⁸. Η ιδιαίτερη συμβολή του Γοργία πρέπει να αναζητηθεί στον συνδυασμό του πεζού με τον ποιητικό λόγο, κάτι που επιβεβαιώνει ο Αριστοτέλης στη *Ρητορική* 1404a 26-28, παρά τον σκωπτικό τόνο του χωρίου: *ποιητική πρώτη ἐγένετο λέξις, οἷον ἢ Γοργίου, καὶ νῦν ἔτι οἱ πολλοὶ τῶν ἀπαιδευτῶν τοὺς τοιούτους οἴονται διαλέγεσθαι κάλλιστα*¹⁹. Η σχέση ποίησης και ρητορικής αγγίζει καιρία το ρητορικό εγκώμιο, καθώς πριν από τον Γοργία το είδος φαίνεται να είναι μόνο ποιητικό²⁰. Αν μάλιστα ληφθεί υπ' όψιν ότι οι λόγοι του Γοργία προορίζονταν πρωτίστως για εκφώνηση, όπου η οφειλή στην προφορική ποιητική παράδοση είναι πολύ μεγάλη, είναι επιτυχημένος ο χαρακτηρισμός του Ed. Schiappa, ο οποίος προτείνει τον όρο "prose rhapsode" για τον Γοργία²¹. Δύο επιδεικτικοί λόγοι του Γοργία έχουν σωθεί ακέραιοι, η *Υπὲρ Παλαμῆδους ἀπολογία* και το *Ἐλένης ἐγκώμιον*· και οι δύο έχουν μυθολογικά θέματα και είναι χαρακτηριστικά δείγματα ρητορικής δεξιοτεχνίας, η οποία εξαντλεί όλες τις αποδεικτικές δυνατότητες υποστήριξης ενός ζητήματος. Για την εξέλιξη του ρητορικού εγκωμίου έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο δεύτερος λόγος, όπως θα δούμε στη συνέχεια (ενότ. 3).

2. Η λόγων παιδεία και οι ισοκρατικές σπουδές

από την κώμην (βλ. Ερμογ. *Προγυμν.* 7, σ. 15,3-5 Rabe· Αφθόν. *Προγυμν.* 8, σ. 21,6-7 Rabe) είτε από τον κῶμον (Θέων *Προγυμν.* 9,109,27-28 Pat.-Bol· Νικόλ. *Προγυμν.* 49,10-12 Felten). Για την εξέλιξη του ἐγκωμίου βλ. συνοπτικά Vallozza, «Enkomion» 1152-1160.

21. Schiappa, *Theory* 98-102. Πρβ. Buchheim, *Gorgias* XXI-XXV.

22. Βλ. Ν. Α. Voliotis, *The Tradition of Isocrates in Byzantium and his Influence on Modern Greek Education*, Athens 1988.

23. Βλ. J. Bollansée, *Hermippos of Smyrna and His Biographical Writings. A Reappraisal*, Löwen 1999, 82-90· J. Engels, «Antike Überlieferungen über die Schüler des Isokrates», στο: Orth, *Isokrates* 175-194, ιδ. 184 κ.ε.

24. *De or.* 2,94: ecce tibi est exortus Isocrates, [magister istorum omnium,] cuius e ludo tamquam ex equo Troiano meri principes exierunt. Πρβ. *Or.* 40: domus eius officina habita eloquentiae est. Για την επίδραση του Ισοκράτη στον Κικέρωνα και άλλους μεταγενέστερους βλ. Η. Μ. Hubbell, *The Influence of Isocrates on Cicero, Dionysius and Aristides*, Yale 1913· S. E. Smethurst, «Cicero and Isocrates», *TAPhA* 84 (1953) 262-320· E. Laughton, «Cicero and Greek Orators», *AJPh* 82 (1961) 27-49. Γενικότερα για την πρόσληψη του Ισοκράτη βλ. Thraede, «Isokrates» 1037-1048.

Ο Ισοκράτης, ένας από τους δημοφιλέστερους συγγραφείς από την

κλασική περίοδο μέχρι και την ένταξή του στο αναλυτικό πρόγραμμα της σύγχρονης νεοελληνικής εκπαίδευσης²², δέχεται ανά τους αιώνες μεγάλους επαίνους αλλά και έντονη κριτική. Ο Αλεξανδρινός Έρμιππος συντάξε τρίτομο βιβλίο για τους μαθητές του Ισοκράτη (απ. 68a II Wehrli = FGtH 1026 F46c)²³ και ο Κικέρων παρατηρεί ότι από τη σχολή του ρήτορα, σαν από τον Δούρειο Ίππο, εξήλθαν εξέχουσες προσωπικότητες²⁴. Τον αποκαλεί *pater eloquentiae* (*De or.* 2,10) και *magnus orator et perfectus magister* (*Brut.* 32). Ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, προβάλλοντας την ενότητα ρητορικής και φιλοσοφίας, θεωρεί τους λόγους του Ισοκράτη ως την καλύτερη εισαγωγή στην ηθική, την πολιτική και την πρακτική φιλοσοφία²⁵. Το μεγαλοπρεπές ύφος του το παρομοιάζει με την τέχνη του Πολυκλείτου και του Φειδία και το αποδίδει πιθανώς σε έναν μεγαλόφρονα εκ φύσεως χαρακτήρα ή σε μια αντίστοιχη προαίρεση για το σεμνόν και θαυμαστόν (*Ισοκρ.* 3, σ. 60,6-7 Us.-Rad.). Ο Αίλιος Αριστείδης υιοθετεί τις θέσεις του Ισοκράτη και προσπαθεί να τον μιμηθεί²⁶, ενώ ο αυτοκράτορας Ιουλιανός αξιολογεί τις ηθικές παραινέσεις του ρήτορα ανώτερες αυτών του βασιλιά Σολομώντα²⁷. Η ίδια απήχηση παρατηρείται και στους Πατέρες της Εκκλησίας²⁸.

Υπάρχει ωστόσο και αντίστοιχη κριτική: ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς μέμφεται τα πολλά ψυχρά και μειρακιώδη σχήματα του ισοκράτειου ύφους (*Δημοσθ.* 21, σ. 176,4· *Ισοκρ.* 13, σ. 73,21-74,4 Us.-Rad.), το οποίο δεν μπορεί να συγκριθεί με τη χάρη του Λυσία (*Ισοκρ.* 3, σ. 59,11-12 Us.-Rad.: *πέφυκε γάρ ἢ Λυσίου λέξις ἔχειν τὸ χαρίεν, ἢ δὲ Ἰσοκράτους βού-*

25. Διον. Αλικ. *Ισοκρ.* 4, σ. 60,24-61,9 Us.-Rad.: *κράτιστα γὰρ δὴ παιδεύματα πρὸς ἀρετὴν ἐν τοῖς Ἰσοκράτους ἔστιν εὐρεῖν λόγοις. καὶ ἐγωγέ φημι χρῆναι τοὺς μέλλοντας οὐχὶ μέρος τι τῆς πολιτικῆς δυνάμεως ἀλλ' ὅλην αὐτὴν κτήσασθαι τοῦτον ἔχειν τὸν ῥήτορα διὰ χειρός. καὶ εἴ τις ἐπιτηδεύει τὴν ἀληθινὴν φιλοσοφίαν, μὴ τὸ θεωρητικὸν αὐτῆς μόνον ἀγαπῶν ἀλλὰ καὶ τὸ πρακτικόν, μηδ' ἀφ' ὧν αὐτὸς ἄλυπον ἔξει βίον, ταῦτα προαιρούμενος, ἀλλ' ἐξ ὧν πολλοὺς ὠφελήσει, παρακελευσαίμην ἂν αὐτῷ τὴν ἐκείνου τοῦ ῥήτορος μιμῆσθαι προαίρεσιν.*

26. Βλ. π.χ. Αἰλ. Αριστ. 2(45),395, 398, 403 και *Ισοκρ. Νικοκλ.* 5-9· *Ἀντίδ.* 253-257.

27. Κατὰ Γαλιλαίων 224C-D: *εἰ γοῦν παραβάλοις τὰς Ἰσοκράτους παραινέσεις ταῖς ἐκείνου παροιμίας, εὖροις ἂν, εὖ οἶδα, τὸν τοῦ Θεοδώρου κρείττονα τοῦ σοφωτάτου βασιλέως.*

28. Βλ. Voliotis, *Tradition* 85-87.

29. Πιθανός συντάκτης του είναι ο Ζώσιμος Ασκαλωνίτης· βλ. Münscher, «Isokrates» 2146-2147.

30. *Περὶ Ὑφους* 38,2: *σχεδὸν γὰρ τὸ τῶν λόγων ἐγκώμιον ἀπιστίας τῆς καθ' αὐτοῦ τοῖς ἀκούουσι παράγγελμα καὶ προοίμιον ἐξέθηκε.*

λεται). Ο Ερμογένης (*Περὶ ἰδεῶν* 2,11, σ. 397 Rabe) τονίζει το πρεσβυ-

τικόν και διδασκαλικόν ύφος του Ισοκράτη, ενώ ο Λουκιανός σατιρίζει την πολυλογία του (Ρητ. διδ. 17: λήρος Ισοκράτης). Στον ανώνυμο Βίον Ισοκράτους²⁹ ο ρήτορας χαρακτηρίζεται ως δειλός και αιδήμων (σ. 102 Dindorf = Mandilaras I 212). Ο Πλούταρχος ειρωνεύεται τη λεπτολογία του (Πότερον Ἀθην. κ. πόλ. ἢ κ. σοφ. ἐνδοξ. 350C-351A) και παραθέτει το ανέκδοτο ότι οι μαθητές του παρέμεναν στη σχολή πάρα πολύ καιρό, σαν να επρόκειτο μετά θάνατον, στον Ἄδη και μπροστά στον Μίνωα να κάνουν χρήση της τέχνης τους (Κάτων πρεσβ. 23,2). Ο Ψευδο-Λογγίνος καυτηριάζει τη ρήση του Ισοκράτη στο προοίμιο του Πανηγυρικού (§8) για τη δύναμη του ρητορικού λόγου, ως μια εκ των προτέρων ένδειξη στους ακροατές να μην πιστεύουν τα λόγια του³⁰.

Στα νεότερα χρόνια αναγνωρίστηκε διαχρονικά η ρητορική δεινότητα του Ισοκράτη, η καθαρότητα του αττικού λόγου και το περίτεχνο ύφος του με τη συστηματική αποφυγή της χασμωδίας³¹. Αλλά η προσήλωση των μελετητών στη μορφή του ρητορικού του λόγου επέδρασε αρνητικά στις κρίσεις για το περιεχόμενο, οι οποίες συνοψίζονται στην απόφαση ότι ο Ισοκράτης ήταν ένας δεξιότηχνης ρήτορας και τίποτε

31. Βλ., ενδεικτικά, Κυπριανός, Ἀπόρρητα· Blass, *Beredsamkeit* 101-213· Jebb, *Orators* II 54-79. Για το ρητορικό ύφος του Ισοκράτη σημαντική είναι η μελέτη του St. Usher, «The Style of Isocrates», *BICS* 20 (1973) 39-67. Πρβ. Διον. Αλικ. *Ἴσοκρ.* 2, σ. 57,7-15 Us.-Rad.: ὁ γὰρ ἀνὴρ οὗτος τὴν εὐπέειαν ἐκ παντὸς διώκει καὶ τοῦ γλαφυρῶς λέγειν στοχάζεται μᾶλλον ἢ τοῦ ἀφελῶς. τῶν τε γὰρ φωνηέντων τὰς παραλλήλους θέσεις ὡς ἐκλυοῦσας τὰς ἀρμονίας τῶν ἤχων καὶ τὴν λειότητα τῶν φθόγων λυμαιομένας περιίσταται, περιόδω τε καὶ κύκλω περιλαμβάνειν τὰ νοήματα πειρᾶται ῥυθμοειδεῖ πάνυ καὶ οὐ πολὺ ἀπέχοντι τοῦ ποιητικοῦ μέτρου, ἀναγνώσεώς τε μᾶλλον οἰκειότερός ἐστιν ἢ χρήσεως. Για την αποφυγή της χασμωδίας από τον Ισοκράτη σταθερή αφετηρία αποτελεί η μελέτη του G. E. Benseler, *De hiatu in oratoribus Atticis et historicis Graecis*, Freiberg 1841. Η καθολικότητα, ωστόσο, αυτού του κανόνα στη διαμόρφωση του ισοκρατικού κειμένου δεν πρέπει να υπερτιμᾶται· βλ. Worp-Rijksbaron, *Kellis* 277-281 και §74 σχ. «τοὺς δὲ λόγους».

32. Η πιο ακραία διατύπωση αυτής της στάσης απαντά στον B. G. Niebuhr, *Vorträge über alte Geschichte*, V, Berlin 1851, 404: «Isokrates ist ein durchaus schlechter, kümmerlicher Schriftsteller, einer der gedankenlosesten, armseligsten Geister. Er hat sich eine Kunst gebildet, aber eine Kunst des Scheins, der Worte und der Art des Redens, und noch mehr der Redensarten, nicht der Gedanken».

33. Η διπλή παραδοσιακή αρνητική κριτική στον Ισοκράτη διατυπώνεται εύστοχα από τον A. D. Bloom, *The Political Philosophy of Isocrates*, Diss. Chicago 1955, 3-4: «Isocrates' anomalous position is the consequence of the fact that when he is looked upon as an advocate of the same pursuits as Demosthenes, he is found wanting; and when he is measured up against Plato, he appears trivial. Because he has eluded pigeonholing, his thought is almost never taken seriously anymore».

παραπάνω³². Η γερμανική έρευνα στα τέλη του 19ου και τις αρχές του

20ου αιώνα, προσανατολισμένη στην πλατωνική φιλοσοφία, αντιμετώπιζε τον Ισοκράτη ως τον «φτωχό συγγενή»³³. Ο Wilamowitz με αφορμή τον *Περὶ Ἀντιδόσεως* 217 ισχυρίζεται (*Der Glaube der Hellenen*, II, 2η έκδ., Basel 1955, 239 σημ. 1) ὅτι ο Ισοκράτης «κινεῖτο ὅπως και ὄλοι οι ἄλλοι με κριτήριο την ἐπιδίωξη του κέρδους και της δόξας». Με μεγαλύτερη αυστηρότητα ο G. Teichmüller (*Literarische Fehden*, I, Breslau 1881, 285) ἐστιάζει την κριτική του στον διαφορετικό χαρακτήρα του Ισοκράτη και του Πλάτωνα: ο πρώτος διακρίνεται για τον ακρατή, ματαιόδοξο χαρακτήρα του, ο οποίος ἐντυπωσιάζεται ἀπὸ την ἐπιδοκιμασία του κοινού, ο δεύτερος για την ηθική αυστηρότητα, την ἐπιστημονική δύναμη και το θρησκευτικό πνεύμα. Δεν εἶναι τυχαίο ὅτι, στην ἴδια κατεύθυνση, ο H. Gomperz χαρακτηρίζει τον *Εὐαγόρα* ως «Produkt der schamlosesten Schmeichelei»³⁴. Και ὅταν ἀκόμη ἀποδίδεται κάποια σημασία στο περιεχόμενο των λόγων του ρήτορα, τότε εἶναι και πάλι ο ρόλος του Πλάτωνα, ο οποίος, κατὰ τον W. Jaeger (*Paideia*, III, 3η έκδ., Berlin 1959, 225), ἐπέδρασε ἀνασταλτικά σε μια ακραιφνῶς τεχνική ρητορική. Οι θέσεις του Ισοκράτη, σύμφωνα με τις οποίες ο ρήτορας δεν εἶναι δυνατόν να παραμελεῖ το περιεχόμενο του λόγου υπέρ της μορφῆς (*Ἀντίδ.* 276· *Πανηγ.* 4· *Φιλ.* 4, 94· *Παναθ.* 86-87), δεν λαμβάνονταν υπ' ὄψιν ως σοβαρές διακηρύξεις του ρήτορα.

Θα παρέλθουν αρκετά χρόνια, μέχρις ὅτου η ἔρευνα ἀπὸ τα μέσα

---

34. H. Gomperz, «Isokrates und die Sokratik, I», WS 27 (1905) 183· πρβ. «Isokrates und die Sokratik, II», WS 28 (1906) 35: «In Wahrheit der Berater des Nikokles gar kein anderer ist als der Lobredner der Helena, wie sich ja schon darin zeigt, daß der Berater des Nikokles zugleich der Speichellecker des Euagoras ist. Isokrates ist nie etwas anderes gewesen als ein hohler Wortmacher».

35. Οι πολιτικές ιδέες του ρήτορα, ιδίως η στάση του ἐναντι της δημοκρατίας και η πανελλήνια ιδέα σε ἀντίθεση προς την αθηνοκεντρική ἀντίληψη του Δημοσθένη, ποτέ δεν ἔπαψαν να προσελκύουν το ενδιαφέρον των μελετητῶν, ἀνάλογα με την προοπτική της ἐκάστοτε ιστορικής περιόδου. Βλ., ἐνδεικτικά, G. Mathieu, *Les idées politiques d'Isocrate*, Paris 1925· K. Bringmann, *Studien zu den politischen Ideen des Isokrates*, Göttingen 1965· C. Bearzot, «Isocrate e il problema della democrazia», *Aevum* 54 (1980) 113-131 (= μτφ. Α. Τάτσης, «Ο Ισοκράτης και το ζήτημα της δημοκρατίας», στο: Δ. Γ. Σπαθάρας - Α. Τζαλλήλα [επιμ.], *Πειθῶ. Δεκαετία μελετήματα για την αρχαία ρητορική*, Αθήνα 2003, 307-341)· D. Grieser-Schmitz, *Die Seebundpolitik Athens in der Publizistik des Isokrates. Eine quellenkritische Untersuchung vor dem Hintergrund realer historischer Prozesse*, Diss. Bonn 1999 και πρόσφατα W. Orth (επιμ.), *Isokrates - Neue Ansätze zur Bewertung eines politischen Schriftstellers*, Trier 2003· D. Konstan, «Isocrates' "Republic"», στο: Poulakos-Depew, *Isocrates* 107-124.

του εικοστού αιώνα, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τη συνεχή σύγκριση με τον Πλά-

των, προσανατολισθεί σε διαφορετικές αποτιμήσεις του ισοκρατικού έργου. Ο Η. Mikkola (*Isokrates. Seine Anschauungen im Lichte seiner Schriften*, Helsinki 1954) θα επιχειρήσει την πρώτη συστηματική και αυτόνομη προσέγγιση της ιδεολογίας του Ισοκράτη. Παρά τη διστακτική βιβλιοκριτική του Ε. Buchner (*Gnomon* 28, 1956, 354-355), έκτοτε δημοσιεύθηκαν σημαντικές εργασίες, οι οποίες, παράλληλα προς τη ρητορική δεινότητα και τις πολιτικές ιδέες του ρήτορα³⁵, σκοπό είχαν να καταδείξουν την ιδεολογία του απροκατάληπτα. Ο Ισοκράτης, από αυτή την άποψη, διανύει σήμερα περίοδο αναγέννησης. Οι μελέτες του W. Steidle, «Redekunst und Bildung bei Isokrates», *Hermes* 80 (1952) 257-296, της J. de Romilly, «Eunoia in Isocrates or the Political Importance of Creating Good Will», *JHS* 78 (1958) 92-101 αλλά και του Κ. Ries, *Isokrates und Platon im Ringen um die Philosophia*, München 1959, παρείχαν το έναυσμα για μια πορεία η οποία κορυφώθηκε με τη μονογραφία του C. Eucken, *Isokrates. Seine Positionen in der Auseinandersetzung mit den zeitgenössischen Philosophen*, Berlin/New York 1983. Με αφετηρία τη διαμάχη φιλοσοφίας και ρητορικής ο Eucken θα μελετήσει τον Ισοκράτη σε παράλληλη θεώρηση με τις θέσεις σύγχρονών του φιλοσόφων. Από τη δεκαετία του 1990 η ισοκρατική έρευνα ακμάζει με την πραγμάτευση πολλών ιδεολογικών και λογοτεχνικών πτυχών του ισοκράτειου έργου³⁶.

Ο καλύτερος χαρακτηρισμός του Ισοκράτη αντλείται έμμεσα από τον ίδιο τον Πλάτωνα, ο οποίος στον επίλογο του *Εὐθυδήμου* (305c-d),

---

36. S. Usener, *Isokrates, Platon und ihr Publikum. Hörer und Leser von Literatur im 4. Jahrhundert v. Chr.*, Tübingen 1994· E. Alexiou, *Ruhm und Ehre. Studien zu Begriffen, Werten und Motivierungen bei Isokrates*, Heidelberg 1995· A. Masaracchia, *Isocrate. Retorica e politica*, Roma 1995· Y. L. Too, *The Rhetoric of Identity in Isocrates. Text, Power, Pedagogy*, Cambridge 1995· T. Poulakos, *Speaking for the Polis: Isocrates' Rhetorical Education*, Columbia 1997· R. Nicolai, *Studi su Isocrate. La comunicazione letteraria nel IV sec. a.C. e i nuovi generi della prosa*, Roma 2004· T. Poulakos - D. Depew (επιμ.), *Isocrates and Civic Education*, Austin 2004. Για τις διαφορετικές κατευθύνσεις της σύγχρονης ισοκρατικής έρευνας βλ. Thraede, «Isokrates» 1027-1048.

37. Κ. Ries, *Isokrates und Platon im Ringen um die Philosophia*, München 1959, 40 κ.ε.· Eucken, *Isokrates* 48-49· S. Dusanici, «Isocrates, the Chian Intellectuals, and the Political Context of the Euthydemus», *JHS* 119 (1999) 1-16.

38. Βλ. αναλυτικά Ν. Δ. Δημητριάδης, *Ανατομία της Ρητορικής. Η "διαφωνία" Πλάτωνος και Ισοκράτους*, Αθήνα 1983 και την πρόσφατη σύνοψη του Μ. Leff, «Isocrates, Tradition, and the Rhetorical Version of Civic Education», στο: Poulakos-Depew, *Isocrates* 235-254.

υπαινισσόμενος κατά πάσα πιθανότητα τον Ισοκράτη³⁷, επικαλείται όσους

τοποθετούνται στα σύνορα φιλοσοφίας και πολιτικής, διατρανώνουν τη σοφία τους και θεωρούν τους φιλοσόφους μοναδικό εμπόδιο στην επίτευξη των στόχων τους: οὔτοι γάρ εἰσιν μὲν, ὧ Κρίτων, οὓς ἔφη Πρόδικος μεθόρια φιλοσόφου τε ἀνδρὸς καὶ πολιτικοῦ, οἷονται δ' εἶναι πάντων σοφώτατοι ἀνθρώπων, πρὸς δὲ τῷ εἶναι καὶ δοκεῖν πάνυ παρὰ πολλοῖς, ὥστε παρὰ πᾶσιν εὐδοκιμεῖν ἐμποδῶν σφίσιν εἶναι οὐδένας ἄλλους ἢ τοὺς περὶ φιλοσοφίαν ἀνθρώπους. Βρισκόμαστε στην καρδιά της αντιπαράθεσης ανάμεσα στη φιλοσοφία και τη ρητορική, η οποία εδραιώνεται τον 4ο αι. π.Χ. Κορυφαίες φυσιογνωμίες είναι ο Ισοκράτης και ο Πλάτων: ο πρώτος, ως μαθητής του Γοργία και εκφραστής ενός ανανεωμένου σοφιστικού κινήματος, θέτει τη ρητορική στο επίκεντρο της εκπαιδευτικής δραστηριότητας· ο δεύτερος, ως μαθητής του Σωκράτη, αντιδιαστέλλει τη φιλοσοφία και τη γνώση που προέρχεται από τη διαλεκτική αναζήτηση της αλήθειας προς τη ρητορική που στηρίζεται στο εἰκός³⁸.

Στον πλατωνικό *Γοργία* η ρητορική αποτελεί το κεντρικό θέμα συζήτησης. Κατά τον Πλάτωνα, η ρητορική δεν αναζητεί την αλήθεια, άρα δεν είναι τέχνη αλλά απλή ἐμπειρία που επιδιώκει την εὐνοια και την ευχαρίστηση του ακροατηρίου (462c: *χάριτός τινος καὶ ἡδονῆς ἀπεργασίας*). Ο Πλάτων ειρωνεύεται τη νέα τέχνη, την οποία χαρακτηρίζει *κολακείαν* (463a). Για τον φιλόσοφο η ρητορική δεν στηρίζεται σε αληθινές βάσεις, είναι απλά πειθοῦς δημιουργός, χωρίς να λαμβάνει υπ' ὄψιν το δίκαιο και το άδικο (454e)³⁹. Αντιθέτως, στον *Φαῖδρον* η αντιπαράθεση του Πλάτωνα με τη ρητορική τίθεται σε ένα διαφορετικό επίπεδο. Ο Πλάτων δεν απορρίπτει κατηγορηματικά τη ρητορική. Στρέφεται εναντίον μιας σοφιστικής ρητορικής, όπως είναι η σύγχρονή του. Η λόγων τέχνη που στηρίζεται μόνο στη δόξαν, όχι στην αλήθειαν, είναι

39. Η ρητορική, κατά τον Πλάτωνα, αντίκειται ἐξ ολοκλήρου στην ηθική βελτίωση των ακροατῶν (*Γοργ.* 502e): *πότερόν σοι δοκοῦσιν πρὸς τὸ βέλτιστον ἀεὶ λέγειν οἱ ῥήτορες, τούτου στοχαζόμενοι, ὅπως οἱ πολῖται ὡς βέλτιστοι ἔσονται διὰ τοὺς αὐτῶν λόγους, ἢ καὶ οὔτοι πρὸς τὸ χαρίζεσθαι τοῖς πολίταις ὠρημένοι, καὶ ἔνεκα τοῦ ἰδίου τοῦ αὐτῶν ὀλιγωροῦντες τοῦ κοινοῦ, ὥσπερ παισὶ προσομιλοῦσι τοῖς δήμοις, χαρίζεσθαι αὐτοῖς πειρώμενοι μόνον, εἰ δὲ γε βελτίους ἔσονται ἢ χείρους διὰ ταῦτα, οὐδὲν φροντίζουσιν; Πρβ. Nightingale, *Genres* 50-51. Για την κριτική του Πλάτωνα στη ρητορική βλ. συνοπτικά Rapp, *Rhetorik* I 212-223.*

40. Πρβ. Kennedy, *Rhetoric* 39-43 (= *Ρητορική* 59-71)· Fuhrmann, *Rhetorik* 32-33· Yunis, *Democracy* 172-210.

41. Βλ. Cic. *De or.* 3,141· Quint. 3,1,14· Διογ. Λαέρτ. 5,3 (στη θέση του *Ἰσοκράτην* παραδίδει εσφαλμένα *Ξενοκράτη*). Ο στίχος από τον *Φιλοκτήτη* του Ευριπίδη ήταν: *αἰσχρὸν σιωπᾶν, βαρβάρους δ' ἔαν λέγειν* (απ. 796 Kannicht).

γελοία και ἄτεχνος (262c). Η τέχνη αυτή πρέπει, κατά τον Πλάτωνα, να

είναι ενιαία και ο λόγος έτσι δομημένος όπως ένας ζωντανός οργανισμός. Πρέπει να έχει αρχή, μέση και τέλος, σε σχέση αρμονίας (264c). Ο ρήτορας καλείται να γνωρίζει τις ψυχές των ακροατών του, ποιες ψυχικές χορδές αγγίζει ο εκάστοτε λόγος (271d-272a). Σε αντίθεση με την τεχνική μορφή της σύγχρονης του ρητορικής ο Πλάτων προσανατολίζεται σε μια ψυχολογική κατεύθυνση της ρητορικής πάνω σε φιλοσοφική-διαλεκτική βάση⁴⁰. Οι συνέπειες της πλατωνικής σκέψης παίρνουν σάρκα και οστά στον Αριστοτέλη. Πρέπει να λάβει κανείς υπ' όψιν του ότι η ρητορική, παρά τη φιλοσοφική κριτική, είχε τεράστια απήχηση και η ανάπτυξη της σχολής του Ισοκράτη δεν άφησε αδιάφορο τον Αριστοτέλη, ο οποίος, μάλιστα, παρωδώντας έναν στίχο από τον Φιλοκλήτη του Ευριπίδη δηλώνει: *αίσχρὸν σιωπᾶν, Ἴσοκράτην δ' ἔαν λέγειν*⁴¹. Ο μαθητής του Πλάτωνα υιοθέτησε, όμως, μόνο εν μέρει τις απόψεις του δασκάλου του: υπέβαλε τη ρητορική, ιδίως τα αποδεικτικά μέσα και την ψυχολογία των παθῶν, σε μια αυστηρή επιστημονική ανάλυση, αλλά απέρριψε τη θέση ότι ο ρήτορας πρέπει να είναι φιλόσοφος⁴².

Ο Ισοκράτης υπήρξε ένας από τους μακρόβιους της αρχαιότητας (436-338 π.Χ.). Σημαντικό ρόλο στη ζωή του έπαιξε η μαθητεία του κοντά στον σοφιστή Γοργία⁴³. Λόγω οικονομικών δυσχερειών μετά το τέλος του πελοποννησιακού πολέμου εξασκεί αρχικά το επάγγελμα του λογογράφου, το οποίο στη συνέχεια της ζωής του διέκοψε, επειδή δεν το θεώρησε ιδιαίτερα κολακευτικό γι' αυτόν. Στο έργο του το αποσιωπά επιμελώς. Από αυτή την περίοδο μας σώζονται έξι δικανικοί λόγοι: *Αιγινητικός, Τραπεζιτικός, Περί τοῦ ζεύγους, Πρὸς Καλλίμαχον, Κατὰ Λοχίτου, Πρὸς Εὐθύνοῦν*. Οι λόγοι αυτοί συντάχθηκαν ανάμεσα στο 402-390 π.Χ. και μας παρέχουν αρκετές πληροφορίες για θέματα της εποχής μετά την πτώση των Τριάκοντα, αλλά, με εξαίρεση τον *Περί τοῦ ζεύγους*, ελάχιστη σχέση έχουν με τους επιδεικτικούς και πολιτικούς λόγους της

42. Πρβ. Kennedy, *Rhetoric* 51-63 (= *Ρητορική* 88-104).

43. Βλ. Διον. Αλικ. *Ἴσοκρ.* 1, σ. 54,11-12 Us.-Rad.· Cic. *Or.* 176· [Πλούτ.] *Βίοι δέκα ῥητ.* 836F· Quint. 3,1,13. Πρβ. την πληροφορία για μια παράσταση του Ισοκράτη μαζί με τον Γοργία στο μνήμα του πρώτου, [Πλούτ.] *Βίοι δέκα ῥητ.* 838D. Η Τοο, *Identity* 235-239 αμφισβητεί την ορθότητα των αρχαίων μαρτυριών, αλλά η ερμηνεία της προέλευσής τους είναι αδύναμη· τις αποδίδει στο ότι ο Ισοκράτης κάνει μνεία του Γοργία στους λόγους του.

44. Βλ. Steidle, «Redekunst» 272-273· Bringmann, «Redeliteratur» 12.

45. Γι' αυτή τη διάσταση των ισοκρατικών λόγων βλ. Hudson-Williams, «Re-

μετέπειτα σταδιοδρομίας του Ισοκράτη. Ο Αθηναίος λόγιος θα στραφεί

εναντίον των δικανικών λόγων και θα τους τοποθετήσει σε χαμηλή βαθμίδα από άποψη ρητορικής τέχνης αλλά και κοινωνικής ωφέλειας (Άντίδ. 3, 45-50· Παναθ. 1).

Μετά το 390 π.Χ., όπου περίπου τοποθετείται η ίδρυση της σχολής του, ο Ισοκράτης αναδεικνύεται σε κορυφαία φυσιογνωμία σε θέματα παιδείας και πολιτικής δημοσιογραφίας. Παρά τη φυσική αδυναμία να εμφανισθεί μπροστά στο πλήθος, απευθύνθηκε μέσω του γραπτού λόγου στο κοινό του και δίδαξε τους μαθητές του ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα ρητορικής παιδείας, το οποίο απέβλεπε στην κατάρκτηση του ωραίου ρητορικού λόγου και της υγιούς σκέψης (εὐβουλίας)⁴⁴. Η ανάγκη επικοινωνίας του Ισοκράτη με το κοινό του είναι μια βασική προϋπόθεση κατανόησης της συγγραφικής του δραστηριότητας, όπως έδειξε πολύ επιτυχημένα η S. Usener, *Isokrates, Platon und ihr Publikum. Hörer und Leser von Literatur im 4. Jahrhundert v. Chr.*, Tübingen 1994. Στον Φίλιππο 25-29 ο Ισοκράτης αναγνωρίζει τα μειονεκτήματα του γραπτού ή προορισμένου για δημόσια ανάγνωση λόγου⁴⁵, όχι ως προς το περιεχόμενο αλλά ως προς την αγωνιστική του αδυναμία, την πειστική δηλαδή μετάδοση των θέσεών του και την πρόσληψή τους από τον αποδέκτη· απουσιάζει η δόξα τοῦ λέγοντος, η επίδραση που ασκεί η προσωπικότητα του ρήτορα και η αμεσότητα του προφορικού λόγου⁴⁶. Τη θέση αυτή επιβεβαιώνει και ο Αριστοτέλης (Ρητορ. 1413b 8-9): ἔστι δὲ λέξις γρα-

---

citations» 65-69. Πρβ. R. Thomas, «Prose Performance Texts. Epideixis and Written Publication in the Late Fifth and Early Fourth Centuries», στο: H. Yunis (επιμ.), *Written Texts and the Rise of Literate Culture in Ancient Greece*, Cambridge 2003, 186-187.

46. Πρβ. *Επιστ.* I 2-3: πάντες τοῖς λεγομένοις μᾶλλον ἢ τοῖς γεγραμμένοις πιστεύουσι, καὶ τῶν μὲν ὡς εἰσηγημάτων, τῶν δ' ὡς ποιημάτων ποιοῦνται τὴν ἀκρόασιν ... ἀπόντος γὰρ τοῦ γράψαντος ἔρημα τοῦ βοηθήσοντός ἐστιν. Βλ. και W. V. Harris, *Ancient Literacy*, Cambridge Mass./London 1989, 92· Bons, «Composition» 162-164· Usener, *Isokrates* 106-109. Για την ακαταλληλότητα των ισοκρατικών λόγων προς αγόρευση πρβ. Διον. Αλικ. *Ἰσοκρ.* 13, σ. 73,5-11 Us.-Rad.: σύμφωνα με τον φιλόσοφο Ιερώνυμο απουσιάζει τὸ παθητικὸν καὶ ἔμφυχον.

47. Βλ. Usener, *Isokrates* 20 κ.ε., 120 κ.ε.: της ιδίας, «Adressatenkreis» 18-33· Alexiou, «Dialogszenen» 85-98.

48. Πρβ. Steidle, «Redekunst» 267-285, ο οποίος αναφέρει για τον Ισοκράτη (σ. 283-284): «Auf die Praxis zielend ... ist Isokrates wirklich ein, vielleicht sogar der Prototyp des humanistischen Bildungsideals». Πρβ. H. L. Hudson-Williams, «A Greek Humanist», *G&R* 9 (1940) 166-172· Fuhrmann, *Rhetorik* 27-28.

49. Πρβ. Schiappa, *Theory* 180, για τον Ισοκράτη: «The philosophia he preached was the philosophia he practiced».

φικὴ μὲν ἢ ἀκριβεστάτη, ἀγωνιστικὴ δὲ ἢ ὑποκριτικωτάτη. Σε αντι-

στάθμισμα αυτών των δυσχερειών ο Ισοκράτης επιστρατεύει μια σειρά τεχνικών του γραπτού λόγου για διαύλους επικοινωνίας με τους μαθητές, τους αναγνώστες και τους ακροατές του: τέτοιες είναι οι άμεσες ή έμμεσες προσφωνήσεις, οι ρητορικές ερωτήσεις, οι υποθετικές ενστάσεις, οι εγκιβωτισμένες διαλογικές σκηνές και η δημόσια συζήτηση των λόγων του⁴⁷. Κύριο γνώρισμα της τέχνης του Ισοκράτη είναι η απαγκίστρωση από την τεχνική φορμαλιστική ρητορική των σοφιστών, ιδίως του Γοργία. Οι στόχοι της δεν περιορίζονται στη ρητορική κατάρτιση· είναι πάντοτε ενταγμένοι στην κοινωνική παρουσία του πολίτη και συμπίπτουν με τον στόχο της καλοκαγαθίας, καθώς ο λόγος για τον Ισοκράτη είναι *εἶδωλον ψυχῆς*, εικόνα δηλαδή όλης της προσωπικότητας ενός ανθρώπου (Νικοκλ. 7· Ἀντίδ. 255)⁴⁸. Το εὖ λέγειν συνεπάγεται το εὖ φρονεῖν, την ανάπτυξη των διανοητικών ικανοτήτων, όχι μόνο στον ρητορικό λόγο αλλά και σε ολόκληρη τη ζωή⁴⁹. Στο προοίμιο του Πανηγυρικοῦ ο Ισοκράτης ορίζει ως ωραιότερους λόγους εκείνους που επεξεργάζονται σημαντικά θέματα, που επιδεικνύουν περισσότερο τους ρήτορες και ωφελούν τους ακροατές τους (§4). Δεν είναι τίποτε διαφορετικό από το εὖ λέγειν σε όλες του τις διαστάσεις. Ο Ισοκράτης διδασκε ανθρωπιστική παιδεία, αποκαλούσε τη διδασκαλία του φιλοσοφίαν και μόνο υπό αυτό το πρίσμα αντιλαμβανόμαστε τον έπαινο του Πλάτωνα στο τέλος του Φαίδρου (279a-b), ο οποίος ισχυρίζεται για τον νεαρό Ισοκράτη ότι έχει περισσότερη φιλοσοφική προδιάθεση από τον Λυσία⁵⁰.

Αλλά αυτό δεν συνεπάγεται, σε καμία περίπτωση, ταυτότητα στις

50. Για την αντίθετη άποψη, ότι εν τέλει πρόκειται για ειρωνική αποστροφή, βλ. E. Heitsch, *Platon Phaidros. Übersetzung und Kommentar*, 2η έκδ., Göttingen 1997, 218-225.

51. Πρβ. J. Ferguson, *Moral Values in the Ancient World*, London 1958· L. Pearson, *Popular Ethics in Ancient Greece*, Stanford/California 1962· W. den Boer, *Private Morality in Greece and Rome. Some Historical Aspects*, Leiden 1979. Πρβ. ωστόσο και τους προβληματισμούς των A. W. H. Adkins, «Problems in Greek Popular Morality», *CPh* 73 (1978) 143-158· C. C. W. Taylor, «Popular Morality and Unpopular Philosophy», στο: E. M. Craik (επιμ.), «*Owls to Athens*»: *Essays on Classical Subjects presented to Sir K. Dover*, Oxford 1990, 233-243· St. Halliwell, «Popular Morality, Philosophical Ethics, and the Rhetoric», στο: D. J. Furley - A. Nehamas (επιμ.), *Aristotle's Rhetoric. Philosophical Essays*, Princeton 1994, 211-230.

52. Η Haskins, *Logos* 124 χρησιμοποιεί τον όρο «popular culture», για να ορίσει το υπόβαθρο των ισοκρατικών λόγων. Πρβ. Walter, «Common Sense» 434-440· Schiappa, *Theory* 162-184 (αρχικά «Isocrates' Philosophia and Contemporary Pragmatism», στο: S. Mailloux [επιμ.], *Rhetoric, Sophistry, Pragmatism*, Cambridge 1995, 33-60).

θέσεις του Ισοκράτη και των φιλοσόφων της εποχής του. Ο Ισοκράτης

ήταν πάντοτε προσανατολισμένος στο κοινωνικό σύνολο, η *vita contemplativa* ήταν έξω από την κοσμοθεωρία του. Η ισοκρατική ιδεολογία στηρίζεται στις επικρατούσες παραδοσιακές αξίες και αντιπροσωπεύει την πρακτική ηθική. Οι έρευνες στην πρακτική ηθική σκέψη των αρχαίων Ελλήνων, όπως αυτή του K. Dover, *Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*, Oxford 1974⁵¹, έχουν βοηθήσει να αντιληφθούμε καλύτερα τις διαστάσεις αυτής της μη θεωρητικής φιλοσοφικής ηθικής. Ο Ισοκράτης παίρνει θέση στον *Περί Αντιδόσεως* 84, όταν υποστηρίζει ότι και άλλοι επαγγέλλονται τη σωφροσύνη και τη δικαιοσύνη, αλλά προτρέπουν σε μια αρετή την οποία είτε οι υπόλοιποι άνθρωποι αγνοούν είτε οι ίδιοι ερίζουν για το περιεχόμενό της (με σαφή υπαινιγμό στους Σωκρατικούς): αυτός, αντιθέτως, διδάσκει την όμολογουμένην αρετήν, την παραδεκτή από όλους: *ἀλλὰ μὴν καὶ τῶν ἐπὶ τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν δικαιοσύνην προσποιουμένων προτρέπειν ἡμεῖς ἂν ἀληθέστεροι καὶ χρησιμώτεροι φανεῖμεν ὄντες. Οἱ μὲν γὰρ παρακαλοῦσιν ἐπὶ τὴν αρετήν καὶ τὴν φρόνησιν τὴν ὑπὸ τῶν ἄλλων μὲν ἀγνοουμένην, ὑπ' αὐτῶν δὲ τούτων ἀντιλεγόμενην, ἐγὼ δ' ἐπὶ τὴν ὑπὸ πάντων ὁμολογουμένην.* Ο Ισοκράτης αναδεικνύεται σε έναν πρόμο θεωρητικό της κοινῆς γνώμης⁵². Είναι εκπρόσωπος παραδοσιακῶν αξιῶν, τις οποίες δεν αναπαράγει απλῶς, ἀλλὰ τις προσαρμόζει στις ιδέες της εποχῆς του για την παρουσία του ἀνθρώπου ως προσωπικῆς καὶ πολιτικῆς οντότητας⁵³. Η διαλεκτικὴ του Σωκράτη δεν συγκινεῖ ιδιαίτερα τον Ισοκράτη, της ἀναγνωρί-

53. Ὅπως ισχυρίζεται η Too, *Identity* 234: «He (sc. Isocrates) shows us how an individual, above all a writer, can invoke and comply with a dominant cultural language, namely that of democracy, but at the same time also subvert and question it».

54. Πρβ. Παναθ. 30: *τίνας οὖν καλῶ πεπαιδευμένους, ἐπειδὴ τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς δυνάμεις ἀποδοκιμάζω; πρῶτον μὲν τοὺς καλῶς χρωμένους τοῖς πράγμασι τοῖς κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκάστην προσπίπτουσι καὶ τὴν δόξαν ἐπιτυχῆ τῶν καιρῶν ἔχοντας καὶ δυναμένην ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ στοχάζεσθαι τοῦ συμφέροντος.* Βλ. Steidle, «Redekunst» 276. Ο Schiappa, *Theory* 172 ὀρθά ἐπισημαίνει ὅτι καὶ τὸ λεξιλόγιο του Ισοκράτη εἶναι πολὺ πιο κοντὰ στην καθημερινὴ γλῶσσα ἀπὸ ὅ,τι του Πλάτωνα καὶ του Ἀριστοτέλη. Πρβ. K. Held, «Die Doxa in der Pädagogik des Sokrates», στο: K. Helmer κ.ά. (επιμ.), *Spielräume der Vernunft. Jörg Ruhloff zum 60. Geburtstag*, Würzburg 2000, 106-142· T. Poulakos, «Isocrates' Use of Doxa», *Philosophy and Rhetoric* 34 (2001) 61-78.

55. Πρβ. Ἀντίδ. 189: *εἰ δὲ δὴ τις ἀφέμενος τῶν ἄλλων ἔροιτό με, τί τούτων μεγίστην ἔχει δύναναι πρὸς τὴν τῶν λόγων παιδείαν, ἀποκριναιῖμην ἂν, ὅτι τὸ τῆς φύσεως ἀνυπέμβλητόν ἐστιν καὶ πολὺ πάντων διαφέρει.*

ζει μόνο μια προπαιδευτικὴ αξία (Παναθ. 26-28). Σύμφωνα με τον ἴδιο η

επιδίωξη της *έπιστήμης*, της αληθινής γνώσης λόγων και έργων, αντίκειται στη φύση του ανθρώπου· η παιδεία στοχεύει στην ορθή γνώμη (*δόξαν*), με την οποία μπορεί κανείς να επιτύχει, όσο γίνεται περισσότερο, το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα (*Ἀντίδ.* 271). Η *ισοκρατική φιλοσοφία* είναι παιδεία με έντονα πρακτικό χαρακτήρα. Η ορθή κρίση είναι το χαρακτηριστικό του *ισοκρατικά πεπαιδευμένου ανθρώπου*⁵⁴. Το πόσο ο *Ισοκράτης* αποφεύγει απόλυτες θέσεις αποδεικνύει η αντίθεσή του στην υπερτίμηση του ρόλου της παιδείας στη ρητορική, όπως και σε κάθε άλλη τέχνη. Στον λόγο *Κατὰ τῶν σοφιστῶν* 15 διατυπώνει την παιδαγωγική-ρητορική του θεωρία ασκώντας αυστηρή κριτική στους ανταγωνιστές του, φιλοσόφους και ρήτορες, επειδή υπόσχονται στους μαθητές τους υπερβολικά και, άρα, μη εφικτά πράγματα. Ο ίδιος υιοθετεί μετριοπαθή στάση· ο ρόλος της παιδείας είναι σημαντικός και βοηθητικός, αλλά δεν μπορεί να υπερκεράσει τις φυσικές καταβολές: *τοὺς δὲ καταδεστέραν τὴν φύσιν ἔχοντας ἀγωνιστὰς μὲν ἀγαθοὺς ἢ λόγων ποιητὰς οὐκ ἂν ἀποτελέσειεν, αὐτοὺς δ' ἂν αὐτῶν προαγάγοι καὶ πρὸς πολλὰ φρονιμωτέ-*

56. Βλ. D. Gillis, «The Ethical Basis of Isocratean Rhetoric», *PP* 128 (1969) 321-348. Γι' αυτή τη συνέπεια ("principle of consistency") στον *Ισοκράτη* βλ. K. Morgan, «The Education of Athens: Politics and Rhetoric in Isocrates and Platon», στο Poulakos-Depew, *Isocrates* 125-154, ιδ. 135 κ.ε.

57. Βλ. *Παναθ.* 117-118 και §58 σχ. «δίκαια».

58. Ο *Αριστοτέλης* διαφοροποιεί τρία είδη *ἐντέχνων πίστεων*, μία από τις οποίες είναι το *ἦθος τοῦ λέγοντος* (*Ῥητορ.* 1356a 4-6): *διὰ μὲν οὖν τοῦ ἦθους, ὅταν οὕτω λεχθῆ ὁ λόγος ὥστε ἀξιόπιστον ποιῆσαι τὸν λέγοντα· και στη συνέχεια* (1356a 13): *ἀλλὰ σχεδὸν ὡς εἰπεῖν κυριωτάτην ἔχει πίστιν τὸ ἦθος*. Πρβ. 1366a 10-12· 1378a 8-15. Βλ. για το θέμα Süss, *Ethos* 125 κ.ε.· Buchheit, *Genos* 129 κ.ε.· A. Hellwig, *Untersuchungen zur Theorie der Rhetorik bei Platon und Aristoteles*, Göttingen 1973 (*Hypomnemata* 38), 251 κ.ε.· C. Gill, «The Ethos/Pathos Distinction in Rhetorical and Literary Criticism», *CQ* 34 (1984) 149-166, ιδ. 153 κ.ε.· J. Wisse, *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero*, Freiburg 1989, 9 κ.ε.· M. H. Wörner, *Das Ethische in der Rhetorik des Aristoteles*, Freiburg 1990, 48-50, 310 κ.ε.· J. Sprute, «Ethos als Überzeugungsmittel in der aristotelischen Rhetorik», στο: G. Üding (επιμ.), *Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, System, Praxis als Probleme des "Historischen Wörterbuchs der Rhetorik"*, Tübingen 1991, 281-290· E. Schütrumpf, «The Model for the Concept of Ethos in Aristotle's Rhetoric», *Philologus* 137 (1993) 12-17· J. M. Cooper, «Ethical-Political Theory in Aristotle's Rhetoric», στο: D. J. Furley-A. Nehamas (επιμ.), *Aristotle's Rhetoric. Philosophical Essays*, Princeton 1994, 193-210.

59. Πρβ. *Εἰρ.* 19, 23, 77-78, 93-94, 104, 135, 141, 144· Bringmann, *Studien* 67 κ.ε.· De Romilly, «Eunoia» 92-101 (= Seck, *Isokrates* 253-274)· J. Davidson, «Isocrates against Imperialism: An Analysis of the De Pace», *Historia* 39 (1990) 20-36· Αλεξίου, «Καλοκαγαθία» 72-73· Ξανθοῦ, *Περὶ Εἰρήνης* 31-41.

ρως διακείσθαι ποιήσειεν⁵⁵.

Ένα ακόμη γνώρισμα της ισοκρατικής ιδεολογίας είναι καιρίο: η συνέπεια με την οποία ο Ισοκράτης μεταφέρει έννοιες από τη λόγων παιδείαν στην πολιτική ζωή. Ο Ισοκράτης είναι ένας γνήσιος ηθικολόγος⁵⁶. Αν και δεν απουσιάζει από το έργο του η ρεαλιστική πολιτική πραγματικότητα της επιβολής της ισχύος⁵⁷, ο ίδιος δεν προσανατολίζεται στην ακριβή παρατήρηση νόμων που διέπουν τη λειτουργία της ανθρώπινης φύσης, όπως ο Θουκυδίδης, αλλά πιστεύει στην προοπτική της ηθικής βελτίωσης προσώπων και κρατών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα: η εὐνοια. Η σημασία της επιδίωξης της καλής φήμης – στη ρητορική θεωρία είναι γνωστή με τον όρο ἦθος τοῦ λέγοντος⁵⁸ – συνδέεται με τη ρητορική πίστιν· από τις τεχνικές της πειθούς είναι πάρα πολύ αποτελεσματική η εὐνοια των ακροατών, η οποία στηρίζεται στην καλή φήμη του ρήτορα (Ἀντίδ. 278-279). Ο Ισοκράτης μεταφέρει την ιδέα από τη ρητορική εφαρμογή στην εξωτερική πολιτική. Η δόξα και το εὐδοκίμειν, η απόκτηση της καλής φήμης, είναι αφενός αυτοσκοπός, αφετέρου μέσο για την επίτευξη άλλων αγαθών. Στον *Περὶ Εἰρήνης* λόγο ο ρήτορας αντιτίθεται στην πολυπραγμοσύνη της εξωτερικής πολιτικής των Αθηνών, που την ταυτίζει με την ἀδικίαν, και προπαγανδίζει την ἀρετήν και την επιδίωξη της εὐνοίας των Ελλήνων ως τα καταλληλότερα μέσα επιτυχίας (§32)⁵⁹. Στον *Φίλιππο*, ό,τι είναι το κοινό για τον ρήτορα, είναι η πανελλήνια κοινότητα για τον Μακεδόνα βασιλιά. Ο Φίλιππος Β΄ της Μακεδονίας ενσαρκώνει τις ελπίδες του Ισοκράτη για την πραγματοποίηση του πανελληνίου ιδεώδους· καλείται να ενώσει τους Έλληνες, κερδίζοντας την εὐνοιά τους, και να ηγηθεί του πολέμου εναντίον των Περσών (Φίλ. 68, 79, 127, 136, 145)⁶⁰. Ιστορικά η πανελλήνια ιδέα του Ισοκράτη, την οποία με μοναδική επιμονή υπηρέτησε σε όλη του τη ζωή, δικαιώθηκε, ωστόσο με πολύ διαφορετικό και βίαιο τρόπο από τα ηθικά πιστεύω του ρήτορα⁶¹.

Στον *Περὶ Ἀντιδόσεως* λόγο απαντά ένα δραματικό απολογητικό εγκώμιο του Αθηναίου στρατηγού Τιμοθέου, ο οποίος υπήρξε μαθητής και

60. Πρβ. G. Dobesch, *Der panhellenische Gedanke im 4. Jh. v. Chr. und der "Philippos" des Isokrates. Untersuchungen zum korinthischen Bund*, I, Wien 1968, 205.

61. Βλ. M. Weißenberger, «Isokrates und der Plan eines panhellenischen Perserkrieges», στο: Orth, *Isokrates* 108-110.

62. Βλ. Alexiou, *Ruhm* 68-87. Για την παρέμβαση στον Τιμόθεο πρβ. Ober, *Political Dissent* 268-277· Livingstone, «Voice» 277-279· E. Bianco, «De Isocratis malignitate», στο: Orth, *Isokrates* 129· Nicolai, *Isocrate* 102-103.

φίλος του Ισοκράτη (101-139). Ο δάσκαλος επιχειρεί να αποκαταστή-

σει τη σχέση της ατομικής προσωπικότητας με την πολιτική κοινότητα. Ο Ισοκράτης αντιλαμβάνεται τις επιτυχίες του μαθητή του ως αποτέλεσμα της ισοκρατικής παιδείας. Άριστος στρατηγός δεν είναι εκείνος που έχει επιτυχία ύστερα από μία ευτυχή συγκυρία (*μᾶ τύχη*), όπως ο Λύσανδρος, αλλά όποιος σε πολυποίκιλες και δύσκολες καταστάσεις ενεργεί σωστά και με σύνεση (*ὀρθῶς ἀεὶ πράττων καὶ νοῦν ἔχοντως*), όπως ακριβώς ο Τιμόθεος (128). Αλλά ο μαθητής δεν έτυχε της αναγνώρισης που του άξιζε. Η υψηλή αυτοπεποίθηση (131: *μεγαλοφροσύνη*) υπήρξε χρησιμη στις στρατιωτικές του επιτυχίες, εγκυμονούσε όμως κινδύνους στις σχέσεις του με τους συμπολίτες. Ο Τιμόθεος δεν είχε την ικανότητα του *πείθειν*, δεν μπορούσε να δημιουργήσει συμπάθειες, να κερδίσει το πλήθος. Ο Ισοκράτης υπερασπίζεται τον μαθητή του και μέσω αυτού τη ρητορική παιδεία, χωρίς όμως να απαρνιέται την πόλη⁶². Στο τέλος του *Περὶ Ἀντιδόσεως* ταυτίζει τη ρητορική του παιδεία με το πνεύμα και τον χαρακτήρα της Αθήνας (293-294). Χαρακτηριστικά υπεροχής των Αθηναίων δεν είναι ούτε οι πολεμικές ενασχολήσεις ούτε η ευνομία, αλλά η φρόνησις και οι λόγοι, τα κυρίαρχα γνωρίσματα της ισοκρατικής παιδείας. Η Αθήνα αποκαλείται ἄστῃ τῆς Ἑλλάδος και στον χώρο της παιδείας οι Αθηναίοι είναι οι αδιαμφισβήτητοι πρωταγωνιστές (299-302).

Στον *Παναθηναϊκό*, λίγο πριν από τον θάνατο του ρήτορα, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο έπαινος ενός μυθικού ήρωα, του Αγαμέμνονα (74-87). Ο Αγαμέμνων είναι εδώ ο κατ' εξοχήν ομηρικός ήρωας, στο πρόσωπο του

---

63. Το εγκώμιο του Αγαμέμνονα στον *Παναθηναϊκό* έχει ως πρότυπο τον έπαινο του Ηρακλή στον *Φίλιππο* 109-112. Ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί τη μυθική παράδοση της εκστρατείας του Ηρακλή κατά της Τροίας και καλεί τον Φίλιππο να μιμηθεί τον πρόγονό του, ηγούμενος μιας πανελληνίας εκστρατείας εναντίον των Περσών. Είναι πιθανό, αν και όχι δεσμευτικό, ότι πίσω από το εγκώμιο του Αγαμέμνονα στον *Παναθηναϊκό* κρύβεται μια νέα παρότρυνση στον Μακεδόνα βασιλιά. Πρβ. Blass, *Beredsamkeit* 321· P. Wendland, «Beiträge zur athenischen Politik und Publicistik des vierten Jahrhunderts. I: König Philippos und Isokrates», *Nachr. Ges. Wiss. zu Göttingen, Phil.-Hist. Klasse*, Berlin 1910, 147-153· Münscher, «Isokrates» 2218· Mathieu, *Idées politiques* 170-171 (= *Πολιτικές ιδέες* 259-260)· Schmitz-Kahlmann, *Beispiel* 54-55· Wersdörfer, *Φιλοσοφία* 63 σημ. 70· E. Buchner, «Zucker, Isokrates' Panathenaios», *Gnomon* 28 (1956) 350-353· E. N. Tigerstedt, *The Legend of Sparta in Classical Antiquity*, I, Lund 1965, 478· W. H. Race, «Panathenaios 74-90: The Rhetoric of Isocrates' Digression on Agamemnon», *TAPhA* 108 (1978) 175-185· Masaracchia, *Isocrate* 96 κ.ε. Κάθε υπαινιγμό στον Φίλιππο αρνείται ο J. Signes Codoñer, «El Panatenaico de Isócrates: I. El excursus de Agamenón», *Emerita* 64 (1996) 137-156. Για μια συνολική έκθεση της πρόσφατης έρευνας βλ. Roth, *Panathenaios* 131-135.

64. Πρβ. Too, *Identity* 132-140.

οποίου ο Ισοκράτης προβάλλει τον εθνικό ηγέτη μιας πανελληνίας εκ-

στρατείας⁶³. Το ενταγμένο στον λόγο εγκώμιο συγκεντρώνει βασικές παιδαγωγικές και πολιτικές ιδέες. Έχει ενδιαφέρον να αντιπαραβάλει κανείς τις θέσεις του Ισοκράτη για τη ρητορική του δράση (Παναθ. 1-4, 11-14) με τον ρόλο του Αγαμέμνονα ως αρχιστράτηγου των Ελλήνων. Ο Αγαμέμνων είναι ο μόνος που αξιώθηκε να γίνει στρατηγός άπάσης τῆς Ἑλλάδος (76). Ανάλογη είναι η ρητορική δραστηριότητα του Ισοκράτη (13: τῶν λόγων ἡγεμόνα). Ο Ισοκράτης περιφρόνησε τους λόγους μυθώδεις, τερατείας καὶ ψευδολογίας μεστούς (1). Ο Αγαμέμνων περιφρόνησε τὰ περιττὰ τῶν ἔργων καὶ τερατώδη καὶ μηδὲν ὠφελοῦντα τοὺς ἄλλους (77). Με τη δύναμη που απέκτησε απέφυγε κάθε πράξη εις βάρος των Ελλήνων· πέτυχε την ομόνοια μεταξύ τους και επιχείρησε πόλεμο εναντίον των βαρβάρων, ο οποίος ξεπέρασε σε ωραιότητα και ωφέλεια (78: κάλλιον στρατήγημα καὶ τοῖς Ἑλλησιν ὠφελιμώτερον) κάθε άλλο στρατήγημα σύγχρονο ἢ μεταγενέστερο. Οι λόγοι του Ισοκράτη προτρέπουν αντίστοιχα στην ομόνοια των Ελλήνων και στον πόλεμο εναντίον των Περ-

65. Από τις προτάσεις ταύτισης του προσώπου τις περισσότερες πιθανότητες συγκεντρώνει ο ιστορικός Θεόπομπος· βλ. Roth, *Panathenaios* 219-222.

66. Για τις ποικίλες ερμηνείες αυτής της διαλογικής σκηνής βλ. F. Zucker, «Isokrates' Panathenaios», *Ber. der Sächs. Akad. der Wiss. zu Leipzig, Phil.-Hist. Klasse* 101 (1954) 3-31 (= Seck, *Isokrates* 227-252)· H.-O. Kröner, «Dialog und Rede. Zur Deutung des isokrateischen Panathenaios», *A&A* 15 (1969) 102-121 (= Seck, *Isokrates* 296-328)· M. Erler, «Hilfe und Hintersinn. Isokrates' Panathenaios und die Schriftkritik im Phaidros», στο: L. Rossetti (επιμ.), *Understanding the Phaedrus. Proceedings of the II Symposium Platonicum*, Sankt Augustin 1992, 122-137· V. Gray, «Images of Sparta: Writer and Audience in Isocrates' Panathenaios», στο: A. Powell - St. Hodgkinson (επιμ.), *The Shadow of Sparta*, London/New York 1994, 223-271· Livingstone, «Voice» 263-281, ιδ. 276 κ.ε.· Alexiou, «Dialogszenen» 85-98· Goldhill, *Invention* 76-77· Roth, *Panathenaios* 215-269· του ίδιου, «Die Dialogszene im Panathenaios», στο: Orth, *Isokrates* 140-149· Nicolai, *Isokrate* 114-118.

67. Βλ. αναλυτικά Alexiou, «Dialogszenen» 85-98.

68. Βλ. Heilbrunn, «Rhetoric» 157 (= «Ρητορική» 346-347)· B. Campbell, «Thought and Political Action in Athenian Tradition. The Emergence of the Alienated Intellectual», *History of Political Thought* 5 (1984) 17-59, ιδ. 39 κ.ε., 49 κ.ε.· D. Steiner, *The Tyrant Writ: Myths and Images of Writing in Ancient Greece*, Princeton 1994, 187· Too, *Identity* 74-112. Ωστόσο είναι ενδεικτικό ότι, κι όταν ακόμη υιοθετείται η ιδέα της συνειδητής άπραγμοσύνης, επισημαίνονται καιριες διαφορές ανάμεσα στον Ισοκράτη και άπραγμονες της εποχής· βλ. Haskins, *Logos* 17 (της ίδιας, «Logos and Power in Sophistical and Isocratean Rhetoric», στο: Poulakos-Depew, *Isokrates* 91): «Yet unlike other literary *apragmones* of his generation, especially Plato and other Socratics, Isocrates adopts the quietist stance in order to reinvent democratic rhetoric, not to disavow its legitimacy altogether». Πρβ. Ober, *Political Dissent* 249.

σών, ὧν πράξεις ... οὐδέποτε' ἂν εὔροιεν καλλίους οὐδὲ μείζους οὐδὲ

μαλλον ἅπασιν ἡμῖν συμφερούσας (14). Γίνεται κατανοητό ότι ο Ισοκράτης προβάλλει τις δικές του ιδέες στο μυθικό παρελθόν και παραλληλίζει τον ρόλο του, ως πανελλήνιου ρήτορα, με τη στρατιωτική δραστηριότητα του μυθικού βασιλιά⁶⁴. Η βασική πρωτοτυπία του Παναθηναϊκοῦ εντοπίζεται στο τελευταίο τμήμα του, όπου περιγράφεται μια συζήτηση και αμφισβήτηση του λόγου του δασκάλου από κάποιον άγνωστο φιλολάκωνα, πρώην μαθητή του (200-265)⁶⁵. Πρόκειται για μια διαλογική σκηνή⁶⁶, πρόδρομοι της οποίας απαντούν και σε άλλους λόγους του ρήτορα αλλά όχι σε αυτή την έκταση (Άρεοπ. 56-59· Αντίδ. 141-149· Φιλ. 17-23). Ο λόγος δίνει την ατμόσφαιρα συζητήσεων μέσα στη σχολή του Ισοκράτη και μπορεί να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα της ζωντανής σχέσης του ρητορικού λόγου με το κοινό του, την οποία επιδιώκει ο ρήτορας⁶⁷.

3. Η φιλοδοξία του Ισοκράτη και το ρητορικό εγκώμιο

Οι γραπτοί επιδεικτικοί λόγοι και η ρητορική σχολή είναι τα πεδία δράσης του Ισοκράτη, τα οποία δεν έχουν την παραμικρή σχέση με φιλοσοφική άπραγμοσύνη και αντιδημοκρατική στάση, όπως μερικές φορές κατατίθεται στην έρευνα⁶⁸. Η φιλοδοξία του ρήτορα είναι ένας βασικός παράγοντας ερμηνείας του έργου του. Ανεξαρτήτως του αν η ατολμία και η μικροφωνία του υπήρξαν οι πραγματικές αιτίες ή οι αφορμές για τη στροφή στον γραπτό λόγο, δεν παρέμεινε, όπως ο ίδιος δηλώνει στον Παναθηναϊκό, ούτε ἄδοξος ούτε ἀφανής (11)· στράφηκε στο φιλοσοφείν και πονεῖν και γράφειν ... οὐ περὶ μικρῶν τὴν προαίρεσιν ποιούμενος οὐδὲ περὶ τῶν ἰδίων συμβολαίων ... ἀλλὰ περὶ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ βασιλικῶν καὶ πολιτικῶν πραγμάτων. Με τον γραπτό λόγο απευθύνθηκε στο κοινό του και ακολούθησε ο ίδιος τα κριτήρια που θέτει ως προ-

69. Η σύνδεση της φιλοτιμίας με το ἔρασθῆναι, το εὖ και το καλόν στην Ἀντίδ. 275 παραπέμπει στις θέσεις του Ισοκράτη περί κάλλους και ἔρωτος, όπως εμφανίζονται στην Ἑλέν. 54-58. Το αισθητικό κάλλος συνδυάζεται με ηθικές αρετές και ο ἔρωτος είναι εποικοδομητικός και δημιουργικός· πρβ. Eucken, *Isokrates* 93. Για την πιθανότητα μιας αρνητικής φιλοτιμίας και τον παραλληλισμό της με έναν καταστροφικό ἔρωτα βλ. Ἀντίδ. 244-245.

70. E. Rummel, «Isocrates' Ideal of Rhetoric: Criteria of Evaluation», *CJ* 75 (1979) 30.

71. Πρβ. Φιλ. 12, όπου ο Ισοκράτης χαρακτηρίζει τον εαυτό του φιλότιμον.

72. *Griechische Kulturgeschichte*, IV, Berlin/Stuttgart 1902, 61-168. Πρβ. Dover, *Popular Morality* 232.

υπόθεση για τον επιτυχημένο ρήτορα στο ρητορικό-παιδαγωγικό του σύ-

στημα (Ἄντιδ. 275-276): η φιλοδοξία του ρήτορα, το φιλοτίμως διατεθῆναι πρὸς τὸ λέγειν εὖ, είναι μια δημιουργική επιθυμία που έχει ως στόχους την αισθητική εμφάνιση του λόγου και την επεξεργασία σημαντικών θεμάτων⁶⁹. Ο ρήτορας δεν θα ασχοληθεί με ὑποθέσεις ἀδίκους ἢ μικρὰς ἢ περὶ τῶν ἰδίων συμβολαίων, ἀλλὰ μεγάλας καὶ καλὰς καὶ φιλανθρώπους καὶ περὶ τῶν κοινῶν πραγμάτων. Κεντρικό σημείο είναι ἐδῶ το θέμα, το περιεχόμενο του λόγου. Το λέγειν εὖ δεν περιορίζεται στο αισθητικό κάλλος, προϋποθέτει σημαντικά θέματα, ηθικῶς ἀμεμπτα και με γενικότερο κοινωνικό ὄφελος. Ο Ισοκράτης αρνείται μια ρητορική κενὴ περιεχομένου, ὅπως και τη φιλοδοξία του ρήτορα να επιδιώκει την επιδοκιμασία του κοινού αδιαφορώντας για το περιεχόμενο των λόγων του. Ὅπως ορθά παρατηρεῖ η E. Rummel, τὰ ἐγκώμια του Ισοκράτη, ανεξάρτητα ἀπὸ το ἐκάστοτε θέμα τους, ἀποβλέπουν στο σύνολό τους στην ἀντληση ηθικῶν διδαγμάτων⁷⁰.

Το φιλοτίμως διατεθῆναι πρὸς τὸ λέγειν εὖ υιοθετεῖ ο Ισοκράτης ως ρήτωρ και καλὸς κάγαθός πολίτης⁷¹. Στον Εὐαγόρα (§3) μνημονεύονται σχεδόν σαν ἓν διὰ δυοῖν οἱ φιλότιμοι καὶ μεγαλόψυχοι ἄνδρες, οἱ οποίοι

73. Βλ. Ισοκρ. Πανηγ. 45: ἔτι δ' ἀγῶνας ἰδεῖν μὴ μόνον τάχους καὶ ῥώμης ἀλλὰ καὶ λόγων καὶ γνῶμης καὶ τῶν ἄλλων ἔργων ἀπάντων, καὶ τούτων ἄθλα μέγιστα. Πρβ. ενδεικτικὰ J. D. Ellsworth, *Agon. Studies in the Use of a Word*, Diss. Berkeley 1971· W. J. Froleyks, *Der ἀγὼν λόγων in der antiken Literatur*, Diss. Bonn 1973· J. Duchemin, *L'AGON dans la tragédie grecque*, 2η ἐκδ., Paris 1968· M. Lloyd, *The Agon in Euripides*, Oxford 1992· M. Dubischar, *Die Agonszenen bei Euripides. Untersuchungen zu ausgewählten Dramen*, Stuttgart 2001. Βλ. ἀκόμη Gagarin, «Probability» 58-59 (= «Εἰκός» 49).

74. Για την τεχνική της συγκρίσεως βλ. Focke, «Synkrisis» 237-379· Buchheit, *Genos* 15-26· Payr, «Enkomion» 335· Lausberg 542-543· Pernot, *Éloge* 690-698· C. H. Kneepkens, «Comparatio», *Hist. Wört. der Rhet.* 2 (1994) 293-299.

75. Πρὸς Νικ. 11· Πανηγ. 43-44, 85· Ἐλέν. 9-10, 35-36· Εὐαγ. 79· Φίλ. 82.

76. Παρόμοιες ιδέες ἀπαντοῦν στον Ὀλυμπικό και τον Ἐπιτάφιο του Γοργία (βλ. για το περιεχόμενο των λόγων Φιλόστρ. Βίοι Σοφ. 493-494 K. = 82 A1 D.-K.). Ἐνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τον Ἐπιτάφιο του Γοργία (Φιλόστρ. Βίοι Σοφ. 494 K. = 82 B5b D.-K.: τὰ μὲν κατὰ τῶν βαρβάρων τρόπαια ὕμνους ἀπαιτεῖ, τὰ δὲ κατὰ τῶν Ἑλλήνων θρήνους) ἐπαναλαμβάνεται ελαφρῶς παραλλαγμένο στην §158 του Πανηγυρικοῦ του Ισοκράτη. Στον Ὀλυμπικό (33,3) και τον Ἐπιτάφιο του Λυσία (2,54-60) ἀναγνωρίζονται ἐπίσης προδρομικὲς πανελληνίαις φωνές, με ἐπίδραση στον Ισοκράτη. Βλ. Mathieu, *Idees politiques* 23-28 (= *Πολιτικὲς ιδέες* 46-53)· Buchner, *Panegyrikos* 16-26· Eucken, *Isokrates* 144.

77. Τον καλύτερο ορισμό αὐτοῦ του ἀγῶνα δίνει ο Eucken, *Isokrates* 151: «Die herausfordernde Bemühung von vielen, die räumlich und zeitlich voneinander getrennt sind, in der Behandlung des gleichen Gegenstandes den anderen zu übertreffen, mit der

επιδιώκουν ἀθάνατη δόξα. Ο Εὐαγόρας είναι μεγαλόφρων, υπερτερεῖ ὁ-

λων σε όλες του τις δραστηριότητες (45-46). Η επιθυμία σύγκρισης είναι έκφραση ενός ιδιαίτερου αγωνιστικού στοιχείου, αυτού που ο Jacob Burckhardt αποκάλεσε "Das Agonale"⁷². Οι αρχαίοι Έλληνες δεν φείδονταν αγώνων, στοιχείο που πολιτισμικά και κοινωνικά δεν περιορίζεται στους αθλητικούς και μουσικούς αγώνες, αλλά επεκτείνεται σε λογοτεχνικές εκφάνσεις, όπως στο δράμα, την ιστοριογραφία και τη ρητορική. Αρκεί να αναφερθούν οι σοφιστικές αντιλογίες, οι αντιθετικές δημηγορίες του Θουκυδίδη αλλά και οι *ἀγῶνες λόγων* στη δραματική ποίηση⁷³. Η *σύγκρισις*⁷⁴, έκφραση ενός αγωνιστικού πνεύματος, αναδεικνύει την υπεροχή του τιμωμένου και κυριαρχεί στο ρητορικό εγκώμιο ως ιδιαίτερη μορφή της *αὐξήσεως* (*amplificatio*). Δεν είναι συμπτωματικό ότι το αγωνιστικό μοτίβο και οι εικόνες από τον αθλητικό χώρο είναι κεντρικά σημεία αναφοράς στο έργο του Ισοκράτη⁷⁵. Στο προοίμιο του Πανηγυρικοῦ 1-3 ο ρήτορας παραπονείται για τα βραβεία νίκης στους αθλητικούς αγώνες, σε αντίθεση με αυτά των ανθρώπων του πνεύματος. Δεν επικρίνει τον συναγωνισμό αλλά τη διάκριση υπέρ των αθλητικών και σε βάρος των πνευματικών επιδόσεων (πρβ. *Ἐπιστ.* VIII 5). Και πάλι, εντούτοις, το αποτέλεσμα δεν είναι η παραίτηση. Έχοντας ως περιεχόμενο του Πανηγυρικοῦ το αγαπημένο του θέμα, την ομόνοια των Ελλήνων και τον πό-

---

ersten Aufgabe, eine vollendere Darstellungsform zu finden, und der weiteren, dadurch einen allgemeinen Nutzen zu bewirken».

78. Πρβ. Πλάτ. *Συμπ.* 177b.

79. Τέτοια *παίγνια* ήταν αγαπημένα προγυμνάσματα την εποχή της λεγόμενης δεύτερης σοφιστικής. Ενδεικτικά αναφέρω το *κόμης ἐγκώμιον* του Δίωνα Χρυσόστομου, στο οποίο απαντά ο χριστιανός Συνέσιος με το σωζόμενο *φαλάκρας ἐγκώμιον*. Στον Δίωνα αποδίδονται, επίσης, ο *ψιττακοῦ ἔπαινος* (*Συνέσ. Δίων* 2,1· Φιλόστρ. *Βίοι Σοφ.* 487 K.) και ο *κῶνωπος ἔπαινος* (*Συνέσ. Δίων* 3,9), ενώ στο corpus του Λουκιανού εμφανίζεται το *μυίας ἐγκώμιον*. Για παράδοξους λόγους στην αρχαιότητα βλ. E. Talbot, *De ludicris apud veteres laudationibus*, Paris 1850· T. C. Burgess, «Epidictic Literature», *Univ. of Chicago St. in Cl. Ph.* 3 (1902) 89-261, ιδ. 157-166· A. S. Peace, «Things without honor», *CPh* 21 (1926) 27-42· Pernot, *Éloge* 20, 532-546· G. Anderson, *The Second Sophistic. A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*, London/New York 1993, 171-199· Nightingale, *Genres* 100-102· D. Marsh, *Lucian and the Latins. Humor and Humanism in the Early Renaissance*, Ann Arbor 1998, 148 κ.ε.

80. Βλ. Καλλιγιάς, «*Ἐλένης ἐγκώμιον*» 215-317· D. M. MacDowell, *Gorgias. Encomium of Helen*, Bristol 1982· F. Donadi, *Gorgiae Leontini in Helenam laudatio*, Roma 1983· T. Buchheim, *Gorgias von Leontinoi. Reden, Fragmente und Testimonien*, Hamburg 1989.

λεμο εναντίον των Περσών, συμμετέχει ο ίδιος σε έναν πνευματικό αγώ-

να, να ξεπεράσει όσους επεξεργάστηκαν το ίδιο θέμα (§4). Ο Ισοκράτης υπαινίσσεται προδρόμους της πανελλήνιας ιδέας, όπως τον Γοργία και τον Λυσία⁷⁶. Ο Πανηγυρικός τίθεται, κατά συνέπεια, στο επίκεντρο ενός διαχρονικού ρητορικού αγώνα, όπου ο Ισοκράτης διεκδικεί το πρώτο βραβείο νίκης⁷⁷.

Η επιθυμία σύγκρισης προβάλλει και στα δύο εγκώμια με μυθολογικό περιεχόμενο, στην *Ελένη* και τον *Βούσιριν*, τα οποία προετοιμάζουν το έδαφος για το εγκώμιο στον Κύπριο βασιλιά Ευαγόρα. Είναι βαρύνουσας σημασίας για την εξέλιξη του πεζού εγκωμίου ότι ο Ισοκράτης συνομιλεί διακειμενικά με ομοτέχνους, στην πρώτη περίπτωση με το *Ελένης έγκώμιον* του Γοργία, στη δεύτερη με την *Άπολογία Βουσίριδος* του Πολυκράτη. Στην §12 της *Ελένης* ο Ισοκράτης διατείνεται ότι ποικίλα παράδοξα εγκώμια ήταν διαδεδομένα στην εποχή του: *τῶν μὲν γὰρ τοὺς βομβυλιούς καὶ τοὺς ἄλας καὶ τὰ τοιαῦτα βουληθέντων ἐπαινεῖν*⁷⁸. Ορισμένοι τίτλοι όπως το *Πολυφήμου έγκώμιον* του ομηρομάστιγος Ζωίλου (B XXXV 5 Rad.), το *θανάτου έγκώμιον* του Αλκιδάμαντα (B XXII 13 Rad.), τα παράδοξα εγκώμια του Πολυκράτη (B XXI 10 Rad.: *εἰς τοὺς μῦς*· B XXI 9 Rad.: *ὅταν χύτρας έγκωμιάζωμεν ἢ ψήφους, ὡς Πολυκράτης*) ή τα *παίγνια* του Θρασυμάχου (B 85 A1 D.-K. = B IX1 Rad.) μας αποκαλύπτουν την εφευρετικότητα των εμπνευστών τους αλλά και τους

81. Για πρώτη φορά κατηγορείται ανοικτά η Ελένη για μοιχεία σε ένα απόσπασμα του Ησιόδου (176 M.-W.): *ὡς δ' Ἐλένη ἤσχυνε λέχος ξανθοῦ Μενελάου*. Για τις κατηγορίες του ποιητή Στησιχόρου και την ανασκευή τους με την *παλινωδία* βλ. Πλάτ. *Φαῖδρ.* 243a· Ισοκρ. *Ἐλέν.* 64. Η Ελένη εμφανίζεται ως αμφισβητούμενη μορφή και στην τραγωδία, κυρίως στον Ευριπίδη (*Ἄνδρομ.* 229 κ.ε.· *Ἐκάβ.* 265 κ.ε.· *Τρ.* 766 κ.ε.· *Ὀρέστ.* 129 κ.ε., 1130 κ.ε.). Για την Ελένη από την αρχαιότητα ως τη σύγχρονη εποχή βλ. H. Homeyer, *Die spartanische Helena und der trojanische Krieg. Wandlungen und Wanderungen eines Sagen-Kreises vom Altertum bis zur Gegenwart*, Wiesbaden 1977 (Palingenesia 12). Πρβ. επίσης M. Becker, *Helena. Ihr Wesen und ihre Wandlungen im Klassischen Altertum*, Leipzig 1939· L. B. Ghali-Kahil, *Les enlèvements et le retour d'Hélène dans les textes et les documents figurés*, Paris 1955· J.-L. Backès, *Le Mythe d'Hélène*, Clermont/Ferrand 1984· E. M. Moormann - W. Uitterhoeve, «Helena», *Lexikon der antiken Gestalten*, Stuttgart 1995, 313-318· N. Worman, «The Body as Argument: Helen in Four Greek Texts», *ClAnt* 16 (1997) 151-203 και πρόσφατα Zajonz, *Helena* 11-19.

82. Πρβ. το *Υπὲρ Παλαμῆδους ἀπολογία* του Γοργία (82 B11a D.-K.) και το αντίστοιχο *Ὀδυσσεύς* του Αλκιδάμαντα (B XXII 16 Rad.) ή *Αἴας* (VA 53 Gian.) και *Ὀδυσσεύς* (VA 54 Gian.) του Αντισθένη.

83. Βλ. Καλλιγίας, «*Ελένης έγκώμιον*» 276. Πρβ. Haskins, *Logos* 14-16.

σκοπούς ενός είδους, το οποίο δεν έπαψε ποτέ να αποτελεί προσφιλέ

ρητορικό γύμνασμα⁷⁹. Όσο πιο παράδοξο, παρά δόξαν, ήταν ένα θέμα, τόσο περισσότερο πιστοποιείται η ρητορική δεινότητα του ομιλητή.

Το Έλένης έγκώμιον του Γοργία ανήκει στους σοφιστικούς παράδοξους λόγους, αλλά όχι στα ακραία παραδείγματα του είδους⁸⁰. Διακρίνεται για το παράτολμο του σχεδίου του σοφιστή να ανασκευάσει τις κατηγορίες εναντίον εκείνης της γυναίκας, της οποίας η ηθική υπόσταση είχε, από την εποχή του Στρησιχόρου, περισσότερο από κάθε άλλη τεθεί σε αμφισβήτηση⁸¹. Ενώ όμως το θέμα είναι μυθολογικό⁸², συνηθισμένο στο επιδεικτικό είδος, η επιχειρηματολογία του Γοργία ελάχιστα στηρίζεται σε μυθικά περιστατικά⁸³. Στην αρχή ο Γοργίας διατυπώνει τη βασική θέση ότι η αναχώρηση της Ελένης για την Τροία ήταν κάτι το αναμενόμενο (82 B11,5 D.-K.: *εϊκός ἦν γενέσθαι*). Η Ελένη δεν μπορεί να κατηγορηθεί για την πράξη της που οφείλεται: α) είτε σε επιθυμία και κελεύσματα της μοίρας και των θεών β) είτε στη βία γ) είτε στη δύναμη της πειθούς δ) είτε στη δύναμη του έρωτα. Ο Γοργίας αναλύει στη συνέχεια ένα προς ένα τα παραπάνω επιχειρήματα και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ενέργεια της Ελένης δεν ήταν ηθικό σφάλμα (*ἀμάρτημα*) αλλά ατυχής συγκυρία (19: *ἀτύχημα*). Στο τέλος παραδέχεται ότι ο λόγος του ήταν ένα παιχνίδι (*παίγνιον*). Ο Γοργίας δεν προσκομίζει άλλα δεδομένα από τον μύθο, για να αποδείξει την αθωότητα της Ελένης, ούτε και επιχειρεί να αλλάξει την παράδοση, όπως έκανε ο Στρησιχορος στην *παλινωδιάν* του. Το Έλένης έγκώμιον αποτελεί υπόδειγμα υπεραπιστικού λόγου, το οποίο ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθεί σε κάθε α-

84. Βλ. Έλέν. 4-5: *οὐς ἐχρῆν ἀφεμένους ταύτης τῆς τερθρείας, τῆς ἐν μὲν τοῖς λόγοις ἐξελέγγειν προσποιουμένης, ἐν δὲ τοῖς ἔργοις πολὺν ἤδη χρόνον ἐξεληλεγμένης, τὴν ἀλήθειαν διώκειν, καὶ περὶ τὰς πράξεις, ἐν αἷς πολιτευόμεθα τοὺς συνόντας παιδεύειν, καὶ περὶ τὴν ἐμπειρίαν τὴν τούτων γυμνάζειν, ἐνθουμούμενους, ὅτι πολὺ κρεῖττόν ἐστι περὶ τῶν χρησίμων ἐπιεικῶς δοξάζειν ἢ περὶ τῶν ἀχρήστων ἀκριβῶς ἐπίστασθαι, καὶ μικρὸν προσέχειν ἐν τοῖς μεγάλοις μᾶλλον ἢ πολὺ διαφέρειν ἐν τοῖς μικροῖς καὶ τοῖς μηδὲν πρὸς τὸν βίον ὠφελοῦσιν*. Πρβ. Flacelière, *Hélène* 20.

85. Βλ. Fraustadt, *Encomia* 74.

86. Για το Έλένης έγκώμιον του Γοργία και τη σχέση του με την Έλένη του Ισοκράτη βλ. κυρίως Ghali-Kahil, *Enlèvements* 145 κ.ε.· Buchheit, *Genos* 27 κ.ε.· Eucken, *Isokrates* 74-80· Braun, «Helena» 158-174. Πρβ. επίσης Poulakos, «Encomium» 300-307· Tuszyńska-Maciejewska, «Helen» 279-289· T. L. Papillon, «Isocrates on Gorgias and Helen: The Unity of the Helen», *CJ* 91 (1996) 377-391· του ίδιου, «The Identity of Gorgias in Isocrates' Helen», *Electronic Antiquity* III 6 (1997)· Livingstone, *Busiris* 11 σημ. 9.

νάλογη περίσταση, με μικρές τροποποιήσεις.

Σε αυτό τον λόγο θα απαντήσει ο Ισοκράτης. Στο προοίμιο της δικής του Έλένης διατυπώνει βασικές προγραμματικές ιδέες για το παιδαγωγικό και συγγραφικό του έργο και θέτει τα όρια της παιδευτικής λειτουργίας. Ο ρήτορας στρέφεται εναντίον των εριστικών φιλοσόφων, επειδή υπερηφανεύονται για την πραγμάτευση μιας ύποθέσεως άτόπου και παραδόξου (§1). Η δική του παιδαγωγική δραστηριότητα δεν επικεντρώνεται σε ανούσιες θεωρητικές αναζητήσεις για λεπτομέρειες αλλά στα χρήσιμα και ωφέλιμα θέματα που σχετίζονται με την πολιτική ζωή⁸⁴. Εδώ αναγνωρίζει ο Ισοκράτης και τον κατάλληλο χώρο για το αγωνιστικό μοτίβο: αυτοί που αμφισβητούν το φρονεῖν και υποστηρίζουν ότι είναι σοφισταί πρέπει να συναγωνίζονται τους άλλους εκεί που είναι όλοι ανταγωνιστάι, όχι σε θέματα με τα οποία δεν ασχολείται κανείς· σε μια τέτοια περίπτωση μοιάζουν με αθλητές που υπερηφανεύονται για επιτυχίες εκεί όπου δεν υπάρχει κανένας αντίπαλος (9-10). Στις §11-13 γίνεται, αντίθετα, αναφορά στους κοινούς και πιστούς λόγους, οι οποίοι ασχολούνται με τα όμολογούμενα ἀγαθὰ ἢ καλὰ ἢ διαφέροντα ἐπ' ἀρετῆ. Τέτοια θέματα έχουν δόξαν και είναι δύσκολο να βρει κανείς κάτι καινούργιο να επεξεργαστεί, για φαῦλα και ταπεινά είναι καθετί πρωτότυπο. Τη διάκριση του Ισοκράτη επιβεβαιώνει και ο Αριστοτέλης (Ῥητορ. 1366a 29): μέσα στο επιδεικτικό είδος διακρίνονται λόγοι χωρίς σπουδῆς και λόγοι μετὰ σπουδῆς⁸⁵.

Τό ότι ο Ισοκράτης μετά από αυτό το προοίμιο συντάσσει ένα εγκώμιο στην Ελένη, προξενεί αρχικά έκπληξη. Ο Αριστοτέλης αμφισβητεί την ενότητα του κυρίως εγκωμίου με το προοίμιο (Ῥητορ. 1414b 24-28): και ἐν τοῖς ἐπιδεικτικοῖς λόγοις δεῖ οὕτως γράφειν, ὅ τι [γάρ] ἂν βούληται εὐθὺ εἰπόντα ἐνδοῦναι καὶ συνάφαι, ὅπερ πάντες ποιοῦσιν. παράδειγμα τὸ τοῦ Ἰσοκράτους Ἐλένης προοίμιον· οὐθὲν γὰρ κοινὸν ὑπάρχει τοῖς ἐριστικοῖς καὶ Ἐλένη. Πρόκειται προφανώς για έναν επιδεικτικό λόγο, στε-

87. Tuszyńska-Maciejewska, «Helen» 289. Πρβ. Haskins, *Logos* 39: «If the *Republic* is a demonstration of the underpinnings of Plato's educational reform, *Antidosis* is a manifesto of Isocratean *paideia*».

88. Βλ. Αριστ. Ῥητορ. 1418a 33-34: ἐν δὲ τοῖς ἐπιδεικτικοῖς δεῖ τὸν λόγον ἐπεισοδιοῦν ἐπαίνους, οἷον Ἰσοκράτης ποιεῖ· ἀεὶ γὰρ τινα εἰσάγει. Πρβ. Roulakos, «Argument» 1-19, κυρίως 12 κ.ε. με σημ. 37· Αλεξίου, «Παρουσία» 287-289.

89. Βλ. Απολλόδ. 3,128 (3,10,7,4)· Πλούτ. Θησ. 31-34· Πaus. 3,18,15· Διόδ. 4,63,1-5.

90. Πρβ. Bons, *Helen* 200-201.

νά συνδεδεμένο με το Έλένης εγκώμιον του Γοργία⁸⁶. Ακριβώς επειδή εί-

χε προϋπάρξει ένας τέτοιος λόγος, δίνεται η ευκαιρία στον Ισοκράτη να συναγωνισθεί αλλά και να διορθώσει τον δάσκαλό του. Στην εξέλιξη του ρητορικού εγκωμίου η κριτική του Ισοκράτη έχει βαρύτητα. Ο ρήτορας επαινεί τον προκάτοχό του για την επιλογή του θέματος, άρα η Ελένη δεν εντάσσεται στην κατηγορία των άδοξων θεμάτων, παρατηρεί, εντούτοις, ότι ο λόγος υπήρξε μια απολογία, στοιχείο αντίθετο προς τις ρητορικές αρχές του εγκωμίου (§14). Συγχρόνως – κι αυτό είναι χαρακτηριστικό για τον ρήτορα – θα παρουσιάσει στον λόγο κύριες ηθικές και πολιτικές του ιδέες. Η Ελένη μετατρέπεται, ανεξάρτητα από την αφορμή για την επιλογή του θέματος, σε ένα “παιδαγωγικό μανιφέστο”⁸⁷. Υπό αυτή την έννοια, η ενότητα ανάμεσα στο προοίμιο και το κύριο μέρος του εγκωμίου είναι πολύ περισσότερο υπαρκτή από ό,τι υπέθεσε ο Αριστοτέλης. Ιδιαίτερο ρόλο στο εγκώμιο της Ελένης παίζει ο εκτεταμένος έπαινος του Θησέα (18-38). Πρόκειται για μια γνωστή ρητορική τεχνική, την εισαγωγή ενός εμβόλιμου εγκωμίου σε άλλο εγκώμιο⁸⁸. Ανάλογες περιπτώσεις είναι το απολογητικό εγκώμιο του στρατηγού Τιμοθέου στον *Περί Ἀντιδόσεως* (101-139) και του Αγαμέμνονα στον *Παναθη-*

91. Διὸ καὶ ὁ λόγος οὗτος τῶν τεσσάρων ἐγκωμίων ἐστίν (σ. 115 Dindorf = Mandilaras I 234). Ποια εἶναι τα τέσσερα εγκώμια; Αν συνυπολογίσουμε τον *Εὐαγόρα*, την *Ἐλένη* και τον *Βούσιριν*, τότε το τέταρτο εἶναι ο *Παναθηναϊκός*, ως εγκώμιο της Αθήνας· ἔτσι, τουλάχιστον, τον χαρακτηρίζει ο Φώτιος Βιβλ. 159,102a 18-19 Henry (= Mandilaras I 217). Αλλά φαίνεται οτι οι αρχαίοι ἐξαιρούσαν τον *Παναθηναϊκό*, γιατί στην *Υπόθεσιν του Κατὰ τῶν σοφιστῶν* (σ. 116-117 Dindorf = Mandilaras I 235) μνημονεύεται αὐτός ο λόγος ως ἓνα ἀπὸ τα τέσσερα εγκώμια· σύμφωνα με την κατάταξη των αρχαίων ρητόρων το ἐγκώμιον ως εἶδος περιελάμβανε και τον ἔπαινον και τον ψόγον· βλ. Νικόλ. Προγυμν. 54,1-6 Felten: τῶν γὰρ ἐγκωμίων τὸ μὲν ἐστὶν ἔπαινος τὸ δὲ ψόγος· διὰ τοῦτο καὶ ὁ Κατὰ (τῶν) Σοφιστῶν Ἰσοκράτους λόγος, καίτοι ἐκ λοιδοριῶν ἅπας τῶν περὶ τοὺς ἀμαρτάνοντας εἰς τὰς τέχνας κατεσκευασμένος, ἐν τοῖς ἐγκωμίοις τέτακται.

92. Ο Sykutris, «Euagoras» 46-48 (= «Εὐαγόρας» 48-51) ἐπιμένει κυρίως στην ἐπιλογή του θέματος, ο Buchheit, *Genos* 45-53 πρωτίστως στη μορφή. Πρβ. Papillon, «Myth» 19.

93. Βλ. Livingstone, *Busiris* 14-21.

94. Ο T. L. Papillon, «Rhetoric, Art, and Myth: Isocrates and Busiris», στο: C. W. Wooten (επιμ.), *The Orator in Action and Theory in Greece and Rome*, Leiden 2001, 73-93, ἰδ. 86 κ.ε. εἰσάγει τον ὄρο “hypodeictic” ἀπὸ το ὑποδείκνυμι, ἀντὶ του “epideictic”, για να τονίσει τον πρωταρχικό διδασκτικό στόχο των ἰσοκρατικῶν λόγων, μεταξύ των ἄλλων και στη χρήση του μύθου. Πρβ. σελ. 87: «Isocrates does not use ψόγος, and this is because it is not useful as a model ... Isocrates sees discourse as a means to benefit the polis».

ναϊκό (74-87). Ο Ισοκράτης ανασύρει τον μύθο της αρπαγής της Ελένης

από τον Θησέα⁸⁹, για να επαινέσει τον μυθικό ήρωα και, μέσω αυτού, την Ελένη. Ο Θησέας περιγράφεται ως ολοκληρωμένη προσωπικότητα που συγκεντρώνει όλες τις αρετές. Η Ελένη κυριάρχησε της αρετής και της σωφροσύνης του Θησέα (§38). Η συνεχής αναφορά του Ισοκράτη σε ηθικές αρετές δεν είναι τυχαία· επιχειρεί να συνδυάσει την αισθητική ωραιότητα της Ελένης με εσωτερικές αρετές και χρησιμοποιεί την έννοια του κάλλους με ευρεία σημασία⁹⁰. Το κάλλος γίνεται το κυρίαρχο θέμα του λόγου, ενώ δεν θίγεται καθόλου η αμφισβητούμενη συμπεριφορά της Ελένης. Το κάλλος χαρακτηρίζεται ως *σεμνότατον και τιμιώτατον και θειότατον τῶν ὄντων* (§54). Η αισθητική όμως ωραιότης συνδέεται εκ νέου με ηθική ωραιότητα, καθώς ο Ισοκράτης επαινεί την *ἀρετήν* ως *κάλλιστον τῶν ἐπιτηδευμάτων*.

Το εγκώμιο της Ελένης δείχνει χαρακτηριστικά πώς ο Ισοκράτης ερμηνεύει τον μύθο και συνδυάζει στοιχεία της ρητορικής του παιδείας με το μυθικό παρελθόν. Το δεύτερο παράδειγμα μας προσφέρει ο Βούσιρις. Σύμφωνα με την *Υπόθεσιν* είναι ένα από τα τέσσερα εγκώμια του Ισοκράτη⁹¹. Ο Ισοκράτης ασκεί δριμεία κριτική στον Πολυκράτη, ο οποίος είναι υπερήφανος (§4: *μεγαλαυχούμενον*), επειδή επεξεργάστηκε ιδιαίτερα δύσκολα θέματα, όπως την *Ἀπολογία Βουσίριδος* και την *Κατηγορία Σωκράτους*. Η κριτική είναι διττή: στη μορφή και το περιεχόμενο⁹². Ο Πολυκράτης συγχέει τον έπαινο τόσο με την απολογία όσο και με την κατηγορία. Όχι μόνο δεν αρνήθηκε τα εγκλήματα του Βουσίριδος, όπως την θανάτωση των ξένων, αλλά πρόσθεσε και την ανθρωποφαγία. Ο Ισοκράτης παραδέχεται ότι πρόκειται για ασήμαντα θέματα (§9: *καίπερ οὐ σπουδαίαν οὔσαν οὐδὲ σεμνοὺς λόγους ἔχουσιν*), αλλά επιθυμεί να δείξει στον Πολυκράτη πώς συντίθεται ένας πραγματικός έπαινος και μια απολογία (*ἐξ ὧν ἔδει και τὸν ἔπαινον και τὴν ἀπολογίαν ποιήσασθαι*). Το εγκώμιο αποτελούν οι §10-29, την απολογία οι §30-43⁹³. Ο Βούσιρις μετατρέπεται, σύμφωνα με τις ισοκρατικές παιδαγωγικές αρχές⁹⁴, σε ι-

95. Πρβ. Πανηγ. 8: *τά τε μεγάλα ταπεινὰ ποιῆσαι και τοῖς μικροῖς μέγεθος περιθῆναι*. Παναθ. 36: *τὰ μὲν μικρὰ τῶν πραγμάτων ῥάδιον τοῖς λόγοις αὐξῆσαι*.

96. Πρβ. 3,6-12· Quint. 8,4. Για την αὐξηση βλ. O. Navarre, *Essai sur la rhetorique grecque avant Aristote*, Paris 1900, 301-311· W. Plöbst, *Die Auxesis (Amplificatio)*. *Studien zu ihrer Entwicklung und Anwendung*, Diss. München 1911· Buchheit, *Genos* 15-26· B. Bauer, «Amplificatio», *Hist. Wört. der Rhet.* 1 (1992) 445-471· Pernot, *Éloge* 675-680.

97. Βλ. συνοπτικά Poulakos, «Evagoras» 318-319. Άστοχη είναι η παρατήρηση της Too, *Identity* 149 σημ. 82 ότι, εκτός από την Ελένη, και ο Εὐαγόρας ανήκει στα παράδοξα εγκώμια.

δρυτή της αιγυπτιακής βασιλείας και του αιγυπτιακού πολιτισμού. Ο Ισο-

κράτης εφαρμόζει τη βασική αρχή της ρητορικής αύξησεως: *δεῖ τοὺς μὲν εὐλογεῖν τινὰς βουλομένους πλείω τῶν ὑπαρχόντων ἀγαθῶν αὐτοῖς τὰ προσόντ' ἀποφαίνειν, τοὺς δὲ κατηγοροῦντας τάναντία τούτων ποιεῖν* (Βούσ. 4)⁹⁵. Αντίστοιχα εκφράζεται ο Αναξιμένης (Ῥητ. Ἀλέξ. 3,1): *συλλήβδην μὲν οὖν ἐστὶν ἐγκωμιαστικὸν εἶδος προαιρέσεων καὶ πράξεων καὶ λόγων ἐνδόξων αὐξήσις καὶ μὴ προσόντων συνοικείωσις*⁹⁶.

4. Ο Εὐαγόρας: προϋποθέσεις και καταβολές

Το φιλόδοξο εγχείρημα του Ισοκράτη στον Εὐαγόρα είναι πολύ ευρύτερο από μια περιορισμένη κριτική σε ομοτέχνους του, όπως στην Ἐλένη και τον Βούσιριν· το εγκώμιο Εὐαγόρας, μετά την ανάδειξη της σημασίας του από τον I. Bruns, *Das literarische Porträt der Griechen im fünften und vierten Jahrhundert vor Christi Geburt*, Berlin 1896, 115-126 και την πρώτη συστηματική ανάλυσή του από τον J. Sykutris, «Isokrates' Euagoras», *Hermes* 62 (1927) 24-53, καταγράφεται στην έρευνα ως ρηξικέλευθη τομή στην εξέλιξη του ρητορικού εγκωμίου για δύο κυρίως λόγους: α) επειδή τη θέση του μυθικού εγκωμιαζόμενου προσώπου καταλαμβάνει ένα σύγχρονο ιστορικό πρόσωπο και β) επειδή είναι ένα από τα πρώμα δείγματα σύζευξης του επιδεικτικού λόγου με την ηθική βελτίωση των αποδεκτών⁹⁷. Σπέρματα του εγχειρήματος αποτελούν το εγκώμιο του Αλκιβιάδη στον *Περὶ τοῦ ζεύγους* λόγο του Ισοκράτη (ιδίως 12-44) και το εγκώμιο του Κύρου του νεότερου στην *Κύρου Ἀνάβασιν* του Ξενοφώντα (1,9). Με μια σημαντική διαφορά: και τα δύο είναι περιορισμένης έκτασης και δεν συνιστούν αυτοτελή εγκώμια, αποτελούν τμήματα μεγαλύτερων έργων. Ο Ισοκράτης, αντιθέτως, σεμνύεται στο προοίμιο του Εὐαγόρα για το πρώτο πεζό εγκώμιο σε μια σύγχρονή του προσωπικότητα, στον θανόντα βασιλιά της Κύπρου Ευαγόρα (§8):

98. «Lese Früchte LVII», *Hermes* 35 (1900) 533-534.

99. F. Leo, *Die griechisch-römische Biographie nach ihrer litterarischen Form*, Leipzig 1901, 91· Drerup CXLIII· Buchheit, *Genos* 64 με σημ. 2· Momigliano, *Biography* 49· Mason, *Evagoras* 38 σημ. 11· Pernot, *Éloge* 21. Στο αριστοτελικό χωρίο υπάρχουν και προβλήματα παράδοσης του κειμένου, με μεταγενέστερες πιθανόν προσθήκες· βλ. την έκδοση του Kassel, ο οποίος αθετεί τον στίχο, και Rapp, *Rhetorik* II 424-425.

100. Το *Ἐγκώμιον Γρύλλου* προέρχεται πιθανότατα από τον Ισοκράτη και όχι από τον ομώνυμο μαθητή του από την Απολλωνία. Βλ. Brodersen, «Fragmente» 169 σημ. 1 και 3.

101. Βλ. Voliotis, *Tradition* 110-111.

οἶδα μὲν οὖν, ὅτι χαλεπὸν ἐστίν, ὃ μέλλω ποιεῖν, ἀνδρὸς ἀρετὴν διὰ